Marjoke Rietveld-van Wingerden [red.]

Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen

Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen

Historische Reeks VU deel II

Redactieraad: Historische Commissie Vrije Universiteit

Drs. E. Boer
Prof. dr. W. Th.M. Frijhoff (vz.)
Prof. dr. G. Harinck
Prof. dr. D. Th. Kuiper
Drs. G. L. J. Leerdam
Prof. dr. F. A. van Lieburg

Onder redactie van:

Dr. A. L. Tervoort

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij steun van de
Van Coeverden Adriani Stichting

Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen

Driekwart eeuw kinderstudies in het
Paedologisch Instituut te Amsterdam (1931-2006)

Onder redactie van
Marjoke Rietveld-van Wingerden

Uitgeverij Meinema · Zoetermeer

© 2006 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Boekverzorging: Steven van der Gaauw

ISBN-10: 90 211 4136 1
ISBN-13: 978 90 211 4136 7
NUR 695

Inhoud

[1] INLEIDING 9

[2] PEDOLOGIE: 'DE WETENSCHAP VAN HET KIND'
(JACQUES DANE)
Het begrip pedologie 00
Voorlopers van de pedologie 00
Een pedologische (wereld)beweging 00
Nederland pro en contra pedologie 00
Eerste Nederlandse congres voor kinderstudie 00
Op de schouders van ... 00

[3] TESTEN, METEN EN WEGEN
(JACQUES DANE)
Opkomst apparaten en tests 00
Testgebruik op het PI anno 1935 00
Een kijkje in Waterinks laboratorium 00
Het gulden boek 00
Besluit 00

[4] ONTSTAAN VAN HET PI IN AMSTERDAM
(MARJOKE RIETVELD-VAN WINGERDEN)
Waterink 00
Oprichting van het PI 00
De eerste opgenomen kinderen 00
Exploitatie en groei 00
In dienst van het kind en de wetenschap 00
Diagnostiek en behandeling 00
Kinderen en hun 'gebreken' 00
De school 00
Het roer om 00

[5] HET PAEDOLOGISCH INSTITUUT OP EIGEN BENEN
(MARJOKE RIETVELD-VAN WINGERDEN)
De exploitatie 00
De pupillen 00
Veranderingen in diagnostiek en behandeling 00
Waterink als directeur 00
Het onderwijs 00
Jan de Wit als opvolger van Waterink 00
Verdere professionalisering 00
Kinderen en hun behandeling 00

[6] HERINNERINGEN AAN DE TIJD OP HET PAEDOLOGISCH INSTITUUT
(WOUTER ZIJL & MARJOKE RIETVELD-VAN WINGERDEN)
Pupillen tijdens de periode Waterink 00
'Eindelijk verlost van problemen' 00
De school 00
Diagnostiek en therapie 00
Het intern verblijf en de vrije tijd 00
De jaren 1975 tot 2000 00
Leefgroepen 00
Differentiatie in behandeling en therapie 00
De Pionier 00
De sfeer 00
Succes en terugblikken 00
Tot slot 00

[7] EEN KWESTIE VAN AFWEGEN
(ROEL DIJKEMA & HANS HEINER)
Een universiteitskliniek? 00
Research 00
Bureaucratisering en nieuwe kansen 00
Samenwerking met de Faculteit der Psychologie en Pedagogiek 00
Betekenis van de Vrije Universiteit voor het Paedologisch Instituut 00

[8] CENTRUM VOOR PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE ONDERZOEKINGEN; HERINNERINGEN AAN EEN FREMDKÖRPER
(DIRK J. BAKKER)
Wetenschappelijk klimaat 00
Dyslexie 00
Neuropsychologisch onderzoek 00
Interne betrekkingen 00
Externe betrekkingen 00

[9] VAN AMBULATORIUM TOT FORENSISCHE JEUGDPSYCHIATRIE
(MARJOKE RIETVELD-VAN WINGERDEN)
Pionieren in de eerste jaren 00
Gedragsmodificatie 00
Forensische jeugdpsychiatrie 00
Wetenschappelijke *output* en andere toepassingen 00

[10] PI-RESEARCH BV EN DE BASCULE
(MARJOKE RIETVELD-VAN WINGERDEN) 00

DANKWOORD 00
OVER DE AUTEURS 00
NOTEN 00
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN EN LITERATUUR 00
REGISTER 00

[1] Inleiding

Bij het verschijnen van dit boek (2006) bestaat het door de VU-hoogleraar Jan Waterink gestichte Paedologisch Instituut in Amsterdam, kortweg aangeduid als PI, precies 75 jaar. Een kanttekening is daarbij wel op zijn plaats. Als zelfstandige instelling is het in 2004 verdwenen en opgegaan in een groter consortium De Bascule. Dat neemt niet weg dat het instituut nog steeds functioneert als een centrum voor jeugdhulpverlening.

Vele duizenden kinderen zijn hier poliklinisch of (semi-)residentieel in behandeling geweest. Sommigen gingen er alleen naar school, anderen waren er voor dag en nacht of, sinds 1977, alleen overdag. De auteurs van dit boek hebben getracht deze wereld herkenbaar te beschrijven. Aan de hand van jaarverslagen, beleidsdocumenten, onderzoeksresultaten en vele andere publicaties vertellen zij de geschiedenis van het PI. Deze geschiedenis, die officieel in 1931 begon, is een verhaal van toenemende professionalisering in de jeugdzorg. De behandelmogelijkheden breidden zich uit. Psychologen, orthopedagogen, maatschappelijk werkers, neurologen en psychiaters werden in de loop van de tijd belangrijker. Dat was merkbaar in het aantal professionals dat hier werkzaam was en de wetenschappelijke publicaties die zij voortbrachten. Een constante factor in de geschiedenis van het PI vormde echter het voorop stellen van het belang van het kind. Het mocht niet ondergesneeuwd raken door testen, onderzoeken en behandelingsplannen. De eerste directeur Waterink wees er al herhaaldelijk op dat elk kind weer anders is en specifieke mogelijkheden en beperkingen heeft. Het streven was te achterhalen wat de oorzaken waren van afwijkend gedrag en wat de kenmerken van het individuele kind waren, om op grond daarvan een behandeling uit te stippelen. De historische blik op veranderingen in de organisatie en behandelingsmogelijkheden is echter één kant van de medaille. Minstens zo belangrijk is hoe volwassenen van nu terugkijken op de periode die ze in het instituut en/of op de bijbehorende school door-

brachten. Daarom is een aantal oud-pupillen geïnterviewd.

Verschillende auteurs werkten aan dit boek mee. Een van hen, Wouter Zijl, nam enkele jaren geleden het initiatief. De Vrije Universiteit zou immers in 2005 haar 125-jarig bestaan vieren. Aangezien het PI van meet af aan het visitekaartje van de VU vormde, mocht zijn geschiedenis in de bundels, die ter gelegenheid van het jubileum verschenen, niet ontbreken. Bovendien, bestond het PI in 2006 niet precies 75 jaar? Zijl wendde zich tot het Historisch Documentatiecentrum voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme (HDC) van de VU. Zijn directeur, de hoogleraar George Harinck, wist snel anderen te mobiliseren om gezamenlijk een boek te schrijven. Enkelen van hen – Hans Heiner, Roel Dijkema en Dirk Bakker – zijn *insiders*. Zij waren als wetenschappelijk onderzoeker of beleidsmaker aan het PI verbonden. Twee andere auteurs, Jacques Dane en Marjoke Rietveld-van Wingerden zijn historisch pedagogen met interesse en ervaring in het historisch onderzoek van de 'speciale' kanten van opvoeding en onderwijs. Daarnaast is Dane directeur van het Archief en Documentatiecentrum Nederlandse Psychologie (ADNP). De auteurs hebben getracht vanuit hun eigen expertise de geschiedenis van het PI te beschrijven. Sommigen gaan de diepte in, anderen houden het bij hoofdlijnen.

De samenwerking van de schrijvers leverde een rijk gevarieerde inhoud op. Het boek begint met een beschrijving van het begrip *pedologie*. Zo ouderwets als dit begrip nu in onze oren klinkt, zo modern was het aan het begin van de twintigste eeuw. Het stond indertijd model voor kinderstudies: de verdieping in het individuele kind door observeren en testen. Pedologie was een reactie op veelal wijsgerig getinte beschouwingen over 'het kind' die weinig ruimte lieten voor de bijzondere aspecten van het kind. Pedologen benadrukten daarom het belang van empirisch onderzoek. Dit kreeg een experimenteel karakter met een natuurwetenschappelijke inslag. Waterink trok daarom de bioloog A.W. van Dijk aan als onderzoeker. Zij was bijvoorbeeld van belang voor het erfelijkheidsonderzoek op het PI. Waterinks interesse voor experimenteel natuurwetenschappelijk en biologisch onderzoek blijkt ook uit zijn verzameling organen op sterk water. Misschien had hij die ooit gekregen van de patholoog-anatoom Brummelkamp die voor het PI werkte. Zo wist een van de geïnterviewde oud-pupillen (Wim) zich nog te herinneren hoe bij de verhuizing van het laborato-

rium naar het ernaast gelegen pand in 1948 een pot met hersenen op sterk water op straat in diggelen viel.

Pedologie stond in de eerste decennia van de twintigste eeuw model voor een nieuwe manier van benaderen van het kind. Waterink kan gevoel voor timing en wetenschappelijke realiteit niet worden ontzegd toen hij zijn instituut het predikaat 'paedologisch' gaf. Opmerkelijk is, dat in de naam van het Paedologisch Instituut steeds de oude spelling met 'ae' ontleend aan het Duits en Grieks, is gehandhaafd. Waterink had in ieder geval een primeur in 1931 in Nederland. Naar eigen zeggen was het op een instelling in Boedapest na, zelfs het eerste pedologisch instituut in Europa. Hij zette met deze creatie een trend in Nederland: sindsdien gingen ook andere universiteiten over tot het oprichten van hun eigen pedologisch instituut.

Meten en wegen was een belangrijk onderdeel van de diagnostiek en behandeling op het PI. Dit onderwerp staat in hoofdstuk 3 centraal. Meten is weten, zo dacht men toen. Daarvoor was een scala aan psychologische apparaten in gebruik. Sommige doen ons wat vreemd en onwaarschijnlijk aan en zeker ook de conclusies die men eruit trok. Maar in de vooroorlogse jaren was het afnemen van tests een geliefde bezigheid binnen de opkomende psychologie. Dit gebeurde op het Psychotechnisch Laboratorium van Waterink, dat zelf tests vervaardigde, maar ook van andere laboratoria overnam. Psychologie was toen vooral laboratoriumwerk.

In 1931 werd het PI feestelijk geopend als een samenwerkingsverband tussen de VU en de Vereeniging voor de Verpleging en Verzorging van Zwakzinnige Kinderen en Idioten. Hoofdstuk 4 beschrijft de oprichting van het instituut. Dat was geen samenloop van omstandigheden, maar bewuste planning. Al in zijn inaugurale rede in 1926 (*Berekening of constructie?*) benadrukte Waterink dat in de pedagogiek theorie en praktijk elkaar hard nodig hadden. Zij vormden twee kanten van dezelfde medaille. Evenmin was het toeval dat Waterink in 1929 een bestuursfunctie kreeg binnen de zojuist genoemde Vereniging, die het bestuur vormde van enkele instellingen voor zwakzinnigenzorg. Hij kreeg deze vereniging en de VU zover een instituut voor kinderen op te richten waar het wetenschappelijk onderzoek en de hulpverlening hand in hand zouden gaan. De samenwerking had tot gevolg dat er vooral zwakzinnige kinderen ter observatie kwamen. Maar daar lag niet Waterinks hart. Liefst had hij 'moeilijke' kinderen; kinde-

Het P1 gebouw na de renovatie 1965.

ren met leer- en gedragsproblemen die te wijten waren aan opvoeding, een neurotische aanleg of psychische trauma's. Toen de gelegenheid zich voordeed, greep hij die aan om het PI in 1941 als zelfstandig instituut verder te laten gaan.

Hoofdstuk 5 beschrijft de naoorlogse periode die grofweg uiteenvalt in twee delen, namelijk die van Waterink en zijn opvolger Jan de Wit. In deze tijd groeide en specialiseerde de jeugdhulpverlening zich. Er ontstonden tal van instellingen die zich met probleemjeugd bezig hielden. Dit had tot gevolg dat het PI zich meer en meer ging richten op kinderen met ernstiger problematiek dan voorheen. Voortaan kwamen alleen die kinderen voor opname in aanmerking, die een meerdimensionale aanpak nodig hadden. Uiteindelijk zou dat in 1981 resulteren in de status van kinder- en jeugdpsychiatrische instelling.

Nu is er het gevaar dat beschrijvingen van een instelling op grond van archiefmateriaal en publicaties een ideaalbeeld scheppen, omdat vooral beleidsmakers, behandelaars en bestuurders zich daarin laten gelden. Daarom is hoofdstuk 6 zo waardevol. Dit is grotendeels gebaseerd op interviews van personen die als kind in het PI zijn geweest of er als onderwijzer of groepsleider werkten. Zij geven een beeld van de andere kant; die van de hulpvrager of de persoon op de werkvloer.

Het PI zou het PI niet zijn geweest zonder de relatie met de Vrije Universiteit, niet alleen op het gebied van financiële ondersteuning maar ook inhoudelijk. Pedologie beoogde immers wetenschappelijke studie van het afwijkende kind. Hoofdstuk 7 beschrijft de relatie tussen het PI en de VU. Die band was zichtbaar in de directeuren, die tevens hoogleraar waren, en het type onderzoek en diagnostiek. Van meet af aan presenteerde het PI zich als een instelling voor wetenschappelijk onderzoek, de opleiding van studenten tot hulpverlener en de behandeling van kinderen door academisch geschoolde professionals. Het wetenschappelijk onderzoek ging na de pioniersfase van Waterink onder De Wit een steeds belangrijker plaats innemen. De Faculteit der Psychologie en Pedagogiek, maar ook de Medische Faculteit waren erbij betrokken.

Het belang van wetenschappelijk onderzoek komt naar voren in de hoofdstukken 8 en 9. Neuropsycholoog Bakker beschrijft zijn onderzoek naar dyslexie en waar dat op uitdraaide, gevolgd door een hoofdstuk waarin het door Heiner geïnitieerde onderzoek van kinderen en jongeren met antisociaal gedrag centraal staat. Heiner heeft niet al-

leen op het gebied van onderzoek een belangrijke rol gespeeld, maar ook in de verbreding van het zorgaanbod. Onder zijn leiding groeide het Ambulatorium uit tot een zelfstandige afdeling voor poliklinische hulp en breidde de doelgroep zich uit met jongeren.

Het PI ging in 2004 een nieuwe fase in. Dit staat centraal in het laatste hoofdstuk. Samen met De Argonaut, een vergelijkbare instelling in Amsterdam, ging het op in De Bascule. De keuze van de nieuwe naam is opmerkelijk. Bakker stelde in zijn onderzoek het balansmodel voorop, de samenwerking tussen linker- en rechter hersenhelft bij het leren lezen. Heiner zocht ook naar een balans, maar dan op het gebied van gedrag: er moet een evenwicht zijn tussen de vaardigheden die de jongere bezit en de eisen die de omgeving stelt. Het PI mag dan wel niet meer onder die naam bestaan, zijn idealen leven voort, zelfs in de nieuwe naam. Ook het gebouw in Duivendrecht blijft vooralsnog in gebruik. Waterink en De Wit hebben niet voor niets een traditie gevestigd.

[2] Pedologie: 'de wetenschap van het kind'

Jacques Dane

In 1931, het jaar waarin het eerste, door de VU-hoogleraar Jan Waterink opgerichte Paedologisch Instituut (PI) van Nederland zijn deuren opende, had de pedologie al een eigen geschiedenis. Het predikaat 'paedologisch' doet tegenwoordig ouderwets aan. Maar in de jaren dertig van de vorige eeuw was pedologie een modern begrip, geintroduceerd in West-Europa door een Amerikaan die er in het Duits een proefschrift over had geschreven. Hij vertegenwoordigde Amerika en Duitsland, twee landen die bepalend zijn geweest voor de inhoud die het begrip pedologie kreeg. In dit hoofdstuk wordt het begrip *p(a)edologie* nader bekeken. Wat is de betekenis ervan? Waar ligt de oorsprong van de wetenschappelijke interesse voor het kind? Welke invloed kreeg de pedologie in de westerse samenleving?

HET BEGRIP PEDOLOGIE

De Griekse woordstam *paedo* betekent 'kind' en *logos* 'weten'. De letterlijke betekenis van het begrip *pedologie* is dus de wetenschap van het kind. De Amerikaan Oscar Chrisman (1855-1929) heeft het begrip gemunt. In 1896 promoveerde hij aan de filosofiefaculteit van de Universiteit van Jena op de studie *Paidologie. Entwurf zu einer Wissenschaft des Kindes*. Zijn dissertatie was een poging om een nieuw wetenschappelijk vak te funderen en af te bakenen. Pedologie bestreek in Chrismans boek de bestudering van het normale en abnormale kind. Bij studie van het normale kind ging het om het hele kind, dus lichaam, ziel en de activiteiten die het ontplooit. Deze kennis was nodig om het abnormale kind te kunnen bestuderen. Daarbij dacht hij onder meer aan zieke, gehandicapte, verwaarloosde, misdadige, te afhankelijke en 'verwilderde' kinderen. Dit onderzoek moest zowel in de alledaagse praktijk geschieden door observatie, als in het laboratorium.[1]

De invloedrijke Belgische pedoloog M.C. Schuyten (1866-1948)

pakte de aanzet die Chrisman gaf op. Hij was een van de eerste onderzoekers in het Nederlandse taalgebied die zich met pedologie bezighield. Zo richtte hij in het begin van de twintigste eeuw het Paedologisch Gezelschap op, dat jaarlijks in Mechelen bijeenkomsten hield. Vanaf 1904 werden de daar gehouden lezingen gebundeld in het *Bulletijn van het Algemeen Paedologisch Gezelschap*. Hij bevorderde het wetenschappelijk onderzoek van het kind door middel van 'positieve' methoden, waarmee hij bedoelde dat deze gebaseerd moesten zijn op waarneembare feiten.[2] Schuyten verzette zich daarmee tegen de traditionele pedagogiek of opvoedkunde, die hij beschouwde als een verzameling opgedrongen dogmatische regels en opvattingen over 'het kind'. De pedagogiek was wel bezig zich daaraan te ontworstelen en een echt wetenschappelijk stelsel te worden, door ook de nadruk te gaan leggen op observatie, maar de pedologie was dat al van meet af aan.[3]

De pedologie of 'de wetenschap van het kind' bestreek aan het begin van de twintigste eeuw een groot aantal onderzoeksterreinen: schoolhygiëne, antropometrie (het meten van de schedel en lichaamsverhoudingen), fysiologie (lichamelijk functioneren), psychologie, pedagogiek, sociologie en zelfs geschiedenis.[4] Gaandeweg verdween het woord uit het spraakgebruik. Aan het einde van de twintigste eeuw komen we het begrip alleen nog tegen in de aanduiding pedologisch instituut: een instelling, verbonden aan een universiteit, voor de klinische of poliklinische behandeling van probleemkinderen en hun gezinnen. Na het PI van Waterink ontstonden zulke instituten ook in Nijmegen (1936), aan de Universiteit van Amsterdam (1948), Leiden (1960), Rotterdam (1964) en Groningen (1969). Opmerkelijk is echter dat tegenwoordig, evenals aan het begin van de twintigste eeuw, pedologie in de aanduiding staat voor twee zaken: universitair onderzoek en een multidisciplinaire benadering. PI-medewerkers zijn afkomstig uit diverse academische disciplines, zoals klinische psychologie, ontwikkelingspsychologie, kinder- en jeugdpsychologie, orthopedagogiek, klinische onderwijskunde en kinderpsychiatrie en -neurologie. De band met de universiteit is van belang om diagnostiek en behandeling een wetenschappelijke onderbouwing te geven en om met de resultaten uit de behandelpraktijk weer de wetenschap te dienen.[5]

VOORLOPERS VAN DE PEDOLOGIE

Als we het begrip pedologie reserveren voor systematisch observeren en beschrijven van het kind, rekening houdend met het unieke van ieder kind persoonlijk, dan is het een misvatting haar geschiedenis te laten beginnen met Chrisman. Voor die tijd zijn er ook al individuele pedagogen geweest die het belang van observatie benadrukten. Een van deze voorlopers was de Duitse pedagoog Schönfeldt. Al in 1765 riep deze pedagoog zijn collega's op om zich in het onderzoek van kinderen meer door observaties te laten leiden. Ook Duitse pedagogische tijdschriften bevatten al in de achttiende eeuw artikelen met systematische waarnemingen en observaties met betrekking tot de ontwikkeling van het kind. Een voorbeeld hiervan is *Pädagogische Unterhandlungen* (1770-1780), onder redactie van bekende pedagogen uit de school van de filantropijnen: J. H. Campe (1746-1818) en J. B. Basedow (1723-1790). Er verscheen in die tijd zelfs een heuse kinderstudie van de kinderpsycholoog *avant la lettre* Dietrich J. Tiedemann (1748-1803). Hij werkte op de Marburgse Hochschule en beschreef in zijn *Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten bei Kindern* (1787) de mentale ontwikkeling van zijn zoon. Dit boek is ook in het Frans en Engels verschenen.[6]

Na Tiedemanns onderzoek, dat tegenwoordig onder de noemer 'cognitieve psychologie' zou vallen, was het zes decennia lang stil. In 1847 verscheen het *Buch der Kindheit*, waarin B. Goltz (1801-1870) op literaire wijze feiten en waarnemingen over zijn eigen kindertijd heeft opgetekend. In 1856 kwam Berthold Sigismunds *Kind und Welt* op de markt. Met zijn boek trachtte Sigismund moeders aan te zetten een dagboek over hun kinderen bij te houden. Met deze in de alledaagse praktijk verzamelde data wilde hij een overzichtsstudie van het kind schrijven. Sigismunds plan mislukte. Meer succesvol was Wilhelm Preyer (1841-1897) die in 1882 met zijn studie *Die Seele des Kindes. Beobachtungen über die geistige Entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahren* kwam. Dit boek is sindsdien vele malen herdrukt en geldt als een belangrijke mijlpaal in het wetenschappelijke onderzoek van het kind.[7] Preyer onderzocht systematisch zaken als spraakontwikkeling, taalverwerving, waarneming, psychomotoriek en de motoriek in de baby-, peuter- en kleutertijd.[8] Tezelfdertijd verrichtte J. A. Sikorski, hoogleraar te Kiev, onderzoek naar vermoeidheidsverschijnselen bij

schoolkinderen. Hij onderzocht welke fouten kinderen vóór en na de lessen maakten op het gebied van spreken, schrijven en andere verrichtingen en hoe deze varieerden met de tijdstippen van de dag.[9]

Dat de eerste wetenschappelijke publicaties over het kind in de achttiende eeuw verschenen, is niet toevallig. Juist toen was de Verlichting op haar hoogtepunt. Men ging nadenken over de wijze waarop de samenleving kon verbeteren en onderwijs en opvoeding vormden daarin belangrijke aangrijpingspunten. Verlichte pedagogen als John Locke (1632-1704), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en J.H. Pestalozzi (1746-1826), en filantropijnen in Duitsland als Campe en Basedow beschouwden de 'kindertijd' als periode van afzondering, scholing, afhankelijkheid en onmondigheid. Het kind kreeg meer dan voorheen een aparte status. Voor deze pedagogen was de kindertijd een belangrijke fase, die de basis legde voor de volwassenheid. Iemand als Rousseau benadrukte bovendien de innerlijke groeikracht en individualiteit van kinderen. Geen enkel kind is aan een ander gelijk, zo meende hij met John Locke. Dit denken legde bijvoorbeeld de basis voor hervormingen in het onderwijs en de strijd tegen kinderarbeid. Kinderen moesten een onbezorgde kindertijd hebben, zo was de teneur in pedagogische geschriften.[10]

Individuele onderzoekers als Preyer en Sigismund bogen zich dus al over de ontwikkeling van het kind, ruim voordat Oscar Chrisman in 1896 het begrip pedologie introduceerde. Nieuw was echter dat de pedologie zich nadrukkelijk ging richten op het in zijn ontwikkeling belemmerde kind. Zij sloot aan bij de toenemende aandacht voor 'kindergebreken' en de implicaties daarvan voor het onderwijs. Met de algehele leerplicht in het vooruitzicht (in Nederland in 1901 ingevoerd) werd het van belang studie te gaan maken van kinderen die uit de schoolboot zouden vallen.[11]

Een ander winstpunt tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw was dat de bestudering van het kind een institutionele inbedding kreeg. Er ontstonden instituten, verenigingen en tijdschriften, waardoor een wetenschappelijke en systematische bestudering vaste voet aan de grond kreeg. Dat was in een tijd dat de eeuwwisseling tot bezinning stimuleerde. De twintigste eeuw stond voor de deur en wat moest die de samenleving brengen? De Zweedse Ellen Key (1848-1926) sprong met haar boek *De eeuw van het kind* (1900) in op dit sentiment. Het werd een wereldwijde *bestseller*. Voortbouwend op het ro-

mantische verlichtingsbeeld van Rousseau, kondigde Key aan dat in de nieuwe eeuw ieder kind recht had op een onbezorgde kindertijd, een liefdevolle, degelijke opvoeding en goed onderwijs. De nog jonge wetenschap pedologie zou aan dit welzijn van het kind een bijdrage gaan leveren.

EEN PEDOLOGISCHE (WERELD)BEWEGING[12]

Uit het voorgaande zou de indruk kunnen ontstaan dat pedologie vooral een West-Europese aangelegenheid was. Niets is minder waar. Een belangrijke stimulans ging ook uit van Amerika. Rond de eeuwwisseling is er in de Verenigde Staten en Europa veel gebeurd op het terrein van de pedologie, ook wel *Kinderforschung* en *child study* genoemd – namen die door elkaar heen werden gebruikt. Wetenschappers, onderwijzers en ouders leerden met elkaar samen te werken en kregen zo oog 'voor de behoefte van het individuele kind in zijn verschillende levensperioden'.[13] De psycholoog Granville Stanley Hall was in de Verenigde Staten de *founding father* van de Child Study Movement. Zijn doel was een empirische bijdrage te leveren op het terrein van de ontwikkelingspsychologie. In zijn artikel 'The content of children's minds' uit 1883, gepubliceerd in de *Princeton Review*, deed hij verslag van zijn onderzoek naar wat kinderen van een bepaalde leeftijdsgroep weten en begrijpen en de verschillen daarbij tussen stads- en plattelandskinderen. Zo signaleerde hij onder andere dat stadskinderen weinig weten van de natuur.[14]

Voor Schuyten bleef het Amerikaans onderzoek niet onopgemerkt. Hij somde in 1910 een groot aantal initiatieven op in de Verenigde Staten en Europa. Terzijde vermeldde hij dat in Japan, Rusland, Mexico, Portugal, Brazilië, Noorwegen en Zweden ook pedologische tijdschriften, verenigingen en sociëteiten werden opgericht. Maar hierover had hij te weinig informatie: 'Van hetgeen mij onbekend is, kan ik niet gewagen', aldus Schuyten, 'doch zeker is dat nog op menige andere plaats in stilte bouwsteenen voor de jonge, krachtige Wetenschap worden verzameld.'[15]

JAAR	NAAM	PLAATS/UNIVERSITEIT	PROGRAMMA/STUDIE/ TIJDSCHRIFT
1887	W. Rein	Paedagogisch Seminarium	Reeks: *Pädagogik in systematischer Darstellung* Langensalza: Beyer
1888	J. Kotelman	Hamburg/ Leipzig	Periodiek: *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege*
1891	Earl Eggerton of Tatton (voorzitter)	Londen	The childhood Society
1893	G. Stanley Hall	Clark University, Worcester (USA)	National Association for the Study of Children Periodiek: *Pedagogical Seminary*
1895	J. Trüper	Jena	Periodiek: *Die Kinderfehler*, later voortgezet als *Zeitschrift für Kinderforschung*
1895	W. Kraeplin	Leipzig	Periodiek: *Psychologische Arbeiten*
1896	Alfred Binet	Parijs	Periodiek *L'Année Psychologique*
1897	Earl Barnes	Leland Stanford Junior University (USA)	Periodiek *The Paidiologist*

Er gebeurde heel wat op het terrein van de pedologie in de Westerse wereld tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw

NEDERLAND – PRO EN CONTRA PEDOLOGIE

Voor de Eerste Wereldoorlog verrichtte Jan Klootsema (1867-1926) in Nederland onderzoek naar 'abnormale' kinderen. Zijn studie *Misdeelde kinderen* (1904) vormde de theoretische grondslag van bijvoorbeeld een vernieuwde pedagogische dwangopvoeding van 'misdadige' kinderen en de uitbouw van het speciaal onderwijs.[16] De pedologie kreeg in Nederland meer algemene bekendheid, door een lezing in 1912 in Den Haag van de eerder genoemde Belg Schuyten. Zijn voordracht over het begrip pedologie was de eerste uit een reeks verhandelingen

waarmee men het grote publiek wilde inlichten over de stand van zaken op het terrein van de kinderstudie. Nog voor Schuytens lezing een vervolg kreeg, brandde een polemiek los. Acht dagen na het houden ervan publiceerde *Het Vaderland* een kritisch artikel van het Haagse schoolhoofd H. J. van der Kraan (1855-1946), waarin hij Schuyten aanviel. Deze schoolmeester begon met de mededeling dat hij het eerste deel van de lezing van de Antwerpse hoogleraar graag had willen missen. Het uitputtende chronologische overzicht stelde het publiek zwaar op de proef. Alleen de mededeling dat er in Rusland een instituut voor kinderstudie bestaat, dat valt onder het toezicht van de Minister van Oorlog en geleid wordt door een generaal was, aldus Van der Kraan, 'een welkome ontspanning onzer gelaatsspieren'. Zijn belangrijkste kritiek was dat de Antwerpse hoogleraar stelde dat het niet de school was, die ervoor gezorgd heeft dat iemand in de maatschappij op de juiste plaats terecht was gekomen, maar dat het, ondanks de school, '[...] de intuïtieve of impulsieve[17] kracht [is], die hem de rechte richting deed kiezen'. Met andere woorden, de school heeft een tegenovergesteld effect en zou 'intelligenties bederven'. Van de Kraan was dan ook van mening dat de wetenschappelijke experimenten van pedologen en psychologen tot niets zouden leiden. Om dit argument kracht bij te zetten, haalde de schoolmeester de Duitse filosoof en psycholoog Hugo Münsterberg (1863-1916) aan. Deze grondlegger van de psychotechniek had gesteld dat interesse in het kind, gepaard met de nodige takt, geduld en liefde, veel waardevoller was dan welke berekening van psychologische kenmerken ook.[18] Van der Kraan voelde zich en zijn zo geëerde beroepsgroep dus tot op het bot aangetast.

Schuyten liet het hier niet bij zitten. Op eerste kerstdag 1912 stelde hij in *Het Vaderland* dat de school werkelijk schuld heeft 'aan het te gronde gaan van de meest opduikende talenten'. De best begaafden zouden pas later tot hun échte bestemming komen, dit 'in weerwil van de school'. De pedagogiek, met haar dogmatische instelling, had ervoor gezorgd dat de school er was 'om massa's van kinderen te vormen en te kneden, om een grof gemiddelde tot stand te brengen, waarbij ontegenzeggelijk de "koppen" naar omlaag *moeten* worden gedrukt, en de inferieure produkten der Maatschappij in de hoogte geheven'. Volgens Schuyten werden 'stoere kindernaturen', die zich tegen schoolse tuchtregels verzetten, in de knop gebroken. Stompzinnige, ongelukkige kinderen, van 'alkoholische ouders' daarentegen werden

Waarde van de testpsychologie voor het onderwijs. Cartoon in *American School Journal* (1922).

omringd met zorgen; van dit 'ongelukkige schaap' probeerde de meester nog een 'goeien' te maken.[19]

Schoolmeester Van der Kraan koesterde vooroordelen tegen de nog jonge wetenschap van het kind, terwijl pedoloog Schuyten een karikatuur van het Nederlandse en Vlaamse schoolsysteem maakte. De in het dagblad *Het Vaderland* uitgevochten polemiek verscheen in 1913 als brochure in de reeks Opvoedkundige Bibliotheek onder de titel *Pro en contra paedologie*. In het nawoord sprak de professor de wens uit, dat in het belang van het kind, de wetenschap en het onderwijs gezamenlijk moesten optrekken en niet als twee partijen tegenover elkaar zouden staan. De pedologie had wel degelijk waarde voor het schoolkind. Zo had Schuyten in zijn Haagse voordracht het belang benadrukt van het onderzoek naar vermoeidheid onder schoolkinderen, de keuze van geschikt schoolmeubilair, de schoolhygiëne, die in veel schoolgebouwen te wensen overliet, en psychologisch onderzoek. Zo zou de pedologie bijdragen aan de verbetering van een goede geestelijke en lichamelijke gezondheid van het kind. Zijn missiewerk vanuit België had succes. Dit leidde tot het eerste congres in Nederland over kinderstudie in 1913, waar Schuyten weer sprak over het belang van de pedologie voor het onderwijs.

EERSTE NEDERLANDSCHE CONGRES VOOR KINDERSTUDIE

In mei 1913 organiseerde de Universiteit van Amsterdam in haar aula het Eerste Nederlandsche Congres voor Kinderstudie (Paedologie). Uit de daar gehouden voordrachten blijkt dat pedologie destijds een containerbegrip was. Coryfeeën uit de toenmalige academische wereld, zoals E. D. Wiersma, G. Heymans en G. Scheltema, waren, samen met andere vertegenwoordigers uit de samenleving, bij elkaar gekomen om te spreken en te discussiëren over uiteenlopende onderwerpen met betrekking tot 'het kind'. Wiersma sprak over de intelligentie-schaal van Binet-Simon, Scheltema boog zich over vermoeidheidsverschijnselen bij kinderen en Heymans hield een voordracht over gymnasiumleerlingen die van buiten komen en 'in de stad bij vreemden in huis leven'. R. Casimir – vanaf 1918 hoogleraar pedagogiek te Leiden – sprak over de vraag of er een bepaald type kinderen is, 'dat men dom mag noemen', J. M. Hamelberg had het over sche-

delmetingen 'in verband met intellect-inschattingen' bij jongens en meisjes, terwijl de jurist J. R. B. de Roos een verhaal hield over de resultaten van de in 1905 uitgevaardigde Kinderwetten.[20]

Congresvoorzitter C. Winkler, hoogleraar in de klinische neuropathologie en psychiatrie, benadrukte in zijn openingsrede het brede veld waarover gesproken zou gaan worden. Hij gebruikte niet expliciet het begrip pedologie, maar 'kinderpsychologie'. Psychologen, psychiaters, pedagogen en pedologen waren het volgens de voorzitter over één ding eens: 'Wat men bij de vorming van het kind beoogt, is: het kind berekend maken voor den, hem als volwassene wachtenden, levensstrijd.' Dat de congresgangers het over een groot aantal zaken niet eens waren, was ook de bedoeling: op een congres worden immers meningen uitgewisseld, tegenstanders aan het woord gelaten, zodat 'men elkander beter zal leeren verstaan'.[21]

De twee congresdagen waren in drie secties onderverdeeld: de psychologie, de pedagogiek van het normale kind en de psychologie en de pedagogiek van het abnormale kind. In de bundel naar aanleiding van dit congres sprak het bestuur de hoop en de verwachting uit, 'dat het eerste Nederlandsche congres voor Kinderstudie vele lauwen zou opwekken om met belangstelling kennis te nemen van de vorderingen dezer jonge wetenschap en de voorgangers zal aanzetten, met meer volharding en opgewektheid voort te gaan op den ingeslagen weg, het kind tot zegen.'[22] Er was in 1913 nog veel werk te verrichten. Enige jaren later zouden enkele wetenschappers deze handschoen oppakken met hun tijdschrift *Kinderstudie. Paedologische bladen*.

De redactie van *Kinderstudie* (1916-1924) bestond uit een gemeentearts, een pedagoog en een psycholoog die ook bij het buitengewoon onderwijs betrokken was.[23] Gemeenteartsen waren toentertijd belangrijk in verband met de selectie van kinderen voor het buitengewoon onderwijs.[24] In de zeven jaar dat het blad bestond, passeerden tal van onderwerpen de revue: kindertekeningen, de ontwikkeling van de getalsvoorstelling bij het kind, de invloed van lichamelijke inspanning op het schoolwerk, de kinderfantasie, de ontwikkeling van het taalvermogen, begaafdheid, de achteruitgang van het verstand bij achterlijke kinderen, spraakontwikkeling, beroepsgeschiktheid en puberteit. Daarnaast hield het tijdschrift de lezers op de hoogte van wat er in de buitenlandse bladen verscheen en besprak het nieuwe studies.

In de eerste drie jaargangen publiceerde de Amsterdamse gemeen-

tearts Van Wayenburg onder de titel 'Paedologische schetsen' een reeks artikelen over de nog jonge wetenschap. Hij bracht de lezers in detail op de hoogte van onder andere het proefschrift van Chrisman en het werk van psychologen als G. Stanley Hall en Wilhelm Wundt. Hij wees het lezerspubliek ook op het afnemen van vragenlijsten, enquêtes, door de eerste wetenschappers, die zich met het kind bezig hielden. Het blad *Kinderstudie* benadrukte zo het internationale karakter van de pedologie. De Verenigde Staten, het 'jonge cultuurland' genoemd, had veel laboratoria en de 'zielkundige' wetenschappen namen daar een hoge vlucht. Amerikaanse psychologen hadden in Duitsland en Engeland ideeën en inzichten opgedaan en in Frankrijk waren zij in contact gekomen met de verfijnde techniek van het meten van bijvoorbeeld Alfred Binet.

In de eerste jaargang noemde Van Wayenburg de pedologie 'een reusachtig gebouw'. Geen wonder, zo schreef hij, 'dat geen enkel wetenschappelijk zoeker zich er in thuis voelde, en als van zelve voor zich een bepaald gedeelte afzonderde waar hij rustig kon arbeiden. De reuzen overkapping van het woord Paedologie dekt vele groepen werkers, die elkaar ontmoetten op congressen, in Tijdschriften, [die] overigens onafhankelijk hun arbeid verrichtten.'[25]

OP DE SCHOUDERS VAN ...

Toen het Paedologisch Instituut van de Vrije Universiteit in 1931 aan het Amsterdamse Valeriusplein de deuren opende, was 'de wetenschap van het kind' reeds een gevestigde academische discipline aan buitenlandse universiteiten. Waterink stond op de schouders van voorgangers als William Stern en Hugo Münsterberg, maar hij was evengoed ook schatplichtig aan bijvoorbeeld de Vlaamse hoogleraar Schuyten en de Amsterdamse gemeentearts Van Wayenburg. Deze wetenschappers en praktijkmensen hebben rond de eeuwwisseling en de decennia daarna het toen nog onduidelijke pedologische pad geëffend.

Bij het betrekken van het nieuwe onderkomen aan de Vossiusstraat in 1933 was het klip en klaar waar de pedologie voor stond. In een krantenartikel naar aanleiding van de verhuizing schreef de journalist in duidelijke taal: 'Het Instituut van prof. Waterink betreedt het

terrein der "kinderkunde" streng wetenschappelijk doch tevens practisch. Toegepaste wetenschap dus! Daardoor is het instituut veelzijdig: ziekenhuis, opvoedingsgesticht, school voor buitengewoon onderwijs, observatiehuis, inrichting voor handenarbeid, collegezaal voor studenten, die de colleges paedologie van prof. Waterink volgen.'[26]

[3] Testen, meten en wegen

Jacques Dane

In augustus 1929 schreef Jan Waterink in het christelijke gezinsweekblad *Op den uitkijk* een artikel over het pas opgerichte Psychotechnisch Laboratorium aan het Amsterdamse Valeriusplein.[1] Veertig jaar geleden, aldus Waterink, bestond het begrip *psychotechniek* nog niet. Pas aan het einde van de negentiende eeuw is het uitgevonden: 'Practisch hebben mensen met een gezond verstand alle eeuwen door aan psychotechniek gedaan. Immers ieder wist, dat de één iets kon, wat de ander niet kon. Men wist, dat de één musikaal was en de ander niet; men wist, dat de één vlot kon spreken en de ander niet, en men kende het spreekwoord: wie voor een stuiver geboren is wordt nooit een dubbeltje.'[2] In duidelijke taal wist de VU-hoogleraar in 1929 het nieuwe vak onder woorden te brengen: het kunnen inschatten van menselijke vermogens door mensen met elkaar te vergelijken.

De pioniers van de psychotechniek wilden met hun technische toepassing van de psychologie het psychische welzijn en het maatschappelijke functioneren van de mens verbeteren. In de eerste decennia van de twintigste eeuw groeide de psychotechniek uit tot een vorm van toegepaste psychologie op bijvoorbeeld het gebied van de personeelsselectie. Door het afnemen van aandachts-, concentratie- en vermoeidheidsproeven wilde men ervoor zorgen dat de juiste man of vrouw op de juiste plaats terecht kwam.[3] Waterink behoorde tot een generatie psychologen die intensief gebruik maakte van de psychotechniek. Hij paste deze toe op meisjes en jongens in de puberleeftijd, die voor school- en beroepskeuzetests bij hem langskwamen op zijn Psychotechnisch Laboratorium – na de Tweede Wereldoorlog het Laboratorium voor Toegepaste Psychologie (LTP) geheten. Waterink gebruikte de inzichten van de psychotechniek óók bij (probleem)kinderen die zich aanmeldden op zijn spreekuur: na een dagje testen kregen ouders te horen of opname van hun kind in het Paedologisch Instituut (PI) wenselijk was of ontvingen ze advies over de opvoedkundige aanpak en eventueel de schoolkeuze.

Welke tests werden in de eerste 25 jaar op het psychotechnisch laboratorium, het LTP en het PI gebruikt? De bronnen om deze vraag te beantwoorden zijn onder andere foto's uit de beginperiode, een bijna 12 minuten durende voorlichtingsfilm van de VU uit 1935 waarin het PI een prominente rol speelde, *Het gulden boek* – een interne publicatie van het LTP waarin ook de op het PI gebruikte tests staan beschreven – en enkele artikelen uit de populaire protestants-christelijke pers over testgebruik.

OPKOMST APPARATEN EN TESTS

In de laatste decennia van de negentiende eeuw ontwikkelde de psychologie zich als een experimentele wetenschap, waarin apparaten en (meet)instrumenten een belangrijke rol gingen spelen. In 1879 vestigde Wilhelm Wundt (1832-1920) in Leipzig het eerste psychologische laboratorium. In 1892 kreeg de hoogleraar filosofie – en later ook psychologie – Gerard Heymans (1857-1930) van het Groningse universiteitsbestuur 500 gulden om het eerste Nederlandse laboratorium in te richten.

Om de werking van de menselijke psyche op wetenschappelijke wijze te onderzoeken, probeerden de pioniers van de psychologie, met het voorbeeld van de natuurwetenschappen in het achterhoofd, met behulp van apparaten op systematische en controleerbare wijze reacties aan hun proefpersonen te ontlokken die zij nauwkeurig registreerden. Voor individuele verschillen en eigenschappen hadden de pioniers aanvankelijk geen oog. Net als in de natuurwetenschap zocht men naar algemene wetmatigheden.[4]

In de latere psychotechniek vormden individuele verschillen juist de belangrijkste invalshoek. Zo zette Charles Darwin (1809-1882) de Engelse psycholoog Francis Galton (1822-1911) op het spoor van het onderzoek naar verschillen tussen individuen. Gestimuleerd door Darwins boek *The origin of species* (1859) richtte Galton zich op erfelijkheid en lichamelijke eigenschappen, waarvan hij de individuele verschillen in kaart bracht. Ook Waterink volgde deze werkwijze. In *Op den uitkijk* formuleerde hij heel precies wat het praktische doel was van deze moderne wetenschap: 'De wetenschappelijke psychotechniek wil door laboratoriumonderzoek te weten komen, welke de capaciteiten zijn die

iemand bezitten moet om een bepaald vak te kunnen uitoefenen; en anderzijds welke capaciteiten een bepaald persoon bezit, om zoo door vergelijking van de eischen van het vak en de capaciteiten van den persoon te komen tot een uitspraak omtrent de geschiktheid van dien bepaalden persoon en voor dat bepaalde vak.'[5]

Het onderzoeken van individuele capaciteiten hield ook onderzoek van de intelligentie in. Specifieke belangstelling daarvoor ontstond in het begin van de twintigste eeuw als gevolg van industrialisering en rationalisering van de bedrijfsvoering. Ook het voortgezet onderwijs kreeg daaraan behoefte. Na de lagere school volgden steeds meer leerlingen een vervolgopleiding, waardoor het vervolgonderwijs belang kreeg bij het meten van de persoonlijke capaciteiten van een lagere schoolleerling. Bovendien gingen deze tests een belangrijke rol spelen in de verwijzing van kinderen naar het zich sterk uitbreidende speciaal onderwijs.

Alfred Binet (1857-1911) was de eerste psycholoog die een test ontwikkelde om de intellectuele capaciteiten van jongens en meisjes te meten. In 1904 kreeg hij van het Franse Ministerie van Onderwijs de opdracht een testmethode te maken waarmee 'achterlijke' kinderen op de Parijse scholen opgespoord konden worden. Met eenvoudige schriftelijke en mondelinge opdrachten probeerde Binet eerst de verstandelijke ontwikkeling van zijn twee dochtertjes te onderzoeken. Door observatie en gebruik van *common sense* ontwierp Binet voor elke leeftijd een aantal opdrachten die het gemiddelde kind goed moest kunnen maken, zoals het benoemen van kleuren, het samenstellen van figuren, het beschrijven van plaatjes, het vergelijken van gewichtjes, en het nazeggen van cijfers. Door systematische analyse van de resultaten ontwikkelde Binet gestandaardiseerde testjes, waarmee hij kon bepalen of kinderen tussen drie en dertien jaar 'voorlijk' of 'achterlijk' waren: de verstandelijke leeftijd – het 'gemiddelde kind' gold daarbij als norm – werd vergeleken met de werkelijke leeftijd van het kind. Later voerden anderen daarvoor een getal in, het Intelligentie Quotiënt (IQ). Een kind met een IQ van ongeveer honderd is dus een normaal intelligent kind. De Amsterdamse schoolarts D. Herderscheê (1877-1969) maakte in 1919 een vertaling van de test, die bekend is geworden onder de naam Binet-Herderscheê test.[6] Deze test is, samen met tal van andere, op Waterinks laboratorium gebruikt, om de 'intelligentie'[7] in de meest brede zin van het woord te meten, zoals ruim-

telijk en technisch inzicht, oorzaak-gevolg denken, concentratie, aandacht, belangstelling, interesse, stress, aanleg en efficiëntie.

TESTGEBRUIK OP HET PI ANNO 1935

De voorlichtingsfilm *Amsterdam, zetel van de Vrije Universiteit* uit 1935
30 toont diverse voorbeelden van tests die in het PI en het bijbehorende laboratorium in gebruik waren. De film belicht vooral apparaten en niet de vele mondelinge en schriftelijke tests die ook op het PI in zwang waren. Het gebruik van de apparaten, waarvan diverse in het ADNP in Groningen zijn ondergebracht, maakt de film tot een unieke historische bron.

Om de hechte band van de Vrije Universiteit en het moderne Paedologisch Instituut met de traditie van het protestantisme aan te geven, begint de film met het tonen van de bustes van enkele erflaters van het protestantisme, zoals Guillaume Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper. Daarna zwenkt de camera langzaam over Amsterdamse daken. Beneden op de stoep lopen in versnelde pas mensen voorbij en op straat rijden auto's. Dan volgt een *close-up* van een straatnaambord, Keizersgracht Centrum. Meteen daarop een *shot* over het water en een brug. Vervolgens verschijnen twee huisnummers, 164 en 166, in beeld van de panden waar toentertijd de Vrije Universiteit gevestigd was. De camera zoemt uit en we zien een totaalbeeld van enkele monumentale panden waar dichtgebladerde bomen voor staan. Kort daarna schrijft een man met een rond, donker brilmontuur, iets in een schrift, hoogstwaarschijnlijk is het zijn handtekening. Vol in beeld verschijnen tegen een zwarte achtergrond de woorden 'Het Paedologisch Instituut'. Vervolgens zoemt de camera in op een grote ingang, met aan weerszijden twee aan de buitenmuur bevestigde borden. Op het bord aan de linkerkant is met moderne letters geschilderd: 'Paedologisch Instituut. Ver. T. Opv. en Verpl. v. Id. en Achterl. Kinderen. Spreekuren: Hoogleraar Directeur'. Op het bord aan de rechterzijde van de ingang staat: 'Vrije Universiteit. Laboratorium voor Paedologie. Psychotechnisch Laboratorium. Spreekuur Hoogleraar Directeur Dinsdag van 2-5 uur'.

Vereeniging tot Opvoeding en Verpleging van Idioten en Achterlijke Kinderen, zo luidde voluit de naam waar de afkorting op het bord

Hoekje in laboratorium (1941).

ter linkerzijde van de uitgang voor stond. De termen *idioot* en *achterlijk* hebben al decennialang een negatieve betekenis, maar in 1935 waren zij in het spraakgebruik gangbare woorden. Onder *idiotie* verstond men onwetendheid, onkunde die is aangeboren of in de eerste levensjaren is ontstaan, waardoor op volwassen leeftijd de geestelijke ontwikkeling te vergelijken is met die van een kind van drie à zes jaar. Het begrip *achter* of *achterlijk* hield in 1935 in dat een persoon onvoldoende
32 geestelijk (en ook lichamelijk) ontwikkeld was. Een ander begrip dat ook gebruikt werd, was *zwakzinnigheid*: een aangeboren geesteszwakte, waarbij de verstandelijke ontwikkeling niet verder komt dan die van een normaal kind van omstreeks negen jaar.[8]

De man die de handtekening plaatste, was PI-directeur Jan Waterink, toen 44 jaar en al sinds 1926 bijzonder hoogleraar pedagogiek en catechetiek en sinds 1929 ook voor pedologie, psychologie en verdere psychologische toepassingen. Via de bustes van zijn illustere voorgangers suggereert de film een continuïteit: Waterink liep in de voetsporen van deze belangrijke gereformeerde mannen. Maar tegelijkertijd wilde de film laten zien dat Waterink een moderne man van de wereld was, in een grote stad met een kloppend hart. Een man die goed op de hoogte was van de stand van zaken in de moderne wetenschap. Een man die met kinderen wist om te gaan.

Naast Waterink verschijnen in de film ook proefleiders of assistenten in beeld: medewerkers in witte jassen die de te onderzoeken personen, tegenwoordig cliënten genoemd, testen. Daarnaast toont de film een aantal voorbeelden van testgebruik op het PI. Een ervan is de geschiktheid om met twee handen samen te werken. Deze test is onder verschillende namen bekend: tweehandencoördinatie, draaierstest en tweehandenproef. Door het verschuiven van twee hendels wordt een schrijfplateau in x- respectievelijk y-richting verschoven. Een schrijfstift zit op een vaste, centrale plaats. De te onderzoeken persoon tracht een dikgedrukte lijn op papier met twee handen te volgen. De proefleider telt de afwijkingen en observeert de aanpak. Het doel van deze test was de motorische leervaardigheid en de oog-handcoördinatie te onderzoeken.[9] In de film is te zien hoe een geslaagde en een minder geslaagde lijn er uit zien.

Een andere apparatenproef die uitgebreid in beeld verschijnt, is de stokkentest. Boven het hoofd van de proefpersoon zijn staven bevestigd, die de proefleider door middel van het ontkoppelen van een elek-

Vormbord of vormplankje op het PI aangeduid als ‘figurenbord’. Psychologe Driek Goslinga (eind jaren vijftig).

tromagneet in willekeurige volgorde laat vallen. Het was de kunst de stokken behendig op te vangen. De test mat zo niet alleen behendigheid en reactiesnelheid, maar ook de soepelheid, kalmte en beheersbaarheid van de bewegingen.[10] Ondertussen observeerde de proefleider ook hoe de te onderzoeken persoon te werk ging. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw werd deze test op televisie gebruikt in grote showprogramma's met een spelelement.

Ook de kaarsjesproef is in beeld gebracht. Dit apparaat is een manshoge stellage met een verticaal gemonteerd schot, waarop een wirwar van acht slangen is gemonteerd. Deze slangen zijn verbonden aan acht blaasbalgen en bovenaan op het schot zijn acht 'kaarsen' geplaatst, die elektrisch ontstoken kunnen worden. Door middel van een knop ontsteekt de proefleider een 'kaars'. De te onderzoeken persoon volgt zo snel mogelijk de slang onder de kaars en knijpt vervolgens in de bijbehorende balg, waardoor de kaarshouder omklapt. Dit apparaat testte het handelen onder moeilijke omstandigheden, ruimtelijk inzicht en concentratie.[11]

De film toont verder de Kooi van Ribokow. In deze cilindervormige kooi bevindt zich een koperen gekronkelde staaf. Daaromheen hangen twee ringetjes. Het is de bedoeling dat de te onderzoeken persoon met twee stokjes, elk voorzien van een haakje aan het uiteinde, deze ringetjes langs de gekronkelde staaf naar boven haalt. Deze kooi testte de handvaardigheid, behendigheid, fijne motoriek en concentratie.[12]

Professor Waterink is dikwijls in beeld – het lijkt er op dat hij de hoofdpersoon is van de film *Amsterdam, zetel van de Vrije Universiteit*. In deze periode was hij bij het protestants-christelijke volksdeel ook al bekend: hij schreef in de populaire pers, vanaf 1934 was hij hoofdredacteur van *Moeder. Het vakblad voor moeders*, en hij hield voor de NCRV-radio regelmatig een voordracht over opvoeding. Waterink verschijnt ook in beeld met een camera in zijn handen. Dit was een compact model – wederom een uiting van het moderne leven. De professor legde vaak gedragingen van kinderen op film vast om later de vorderingen te kunnen bekijken. Ook gebruikte hij zijn zelf geschoten films voor onderwijsdoeleinden. Met name de interessante gevallen legde Waterink zo vast voor zijn studenten. Zo laat de film zien hoe Waterink de camera hanteert tijdens het observeren van een jongetje dat een vormbord voor zich heeft: een plank waarin geometrische figuren als een driehoek, een vierkant en een cirkel zijn uitgesneden.

Het jongetje is vermoedelijk, gezien zijn houding en bewegingen, indertijd als 'idioot' of 'achterlijk' gediagnosticeerd. Het kind moest de uitgesneden figuren weer op de juiste plaats op het bord terugleggen. Het vormbord is in Frankrijk ontwikkeld en was oorspronkelijk bedoeld voor de training van achterlijke kinderen. In de Verenigde Staten is er een test van gemaakt.[13] Even later zien we Waterink in de collegezaal. Aan een groep mannelijke studenten – er zit geen enkele vrouw in de collegezaal – wordt 'een geval' uit de praktijk getoond. We zien een film in een film.

EEN KIJKJE IN WATERINKS LABORATORIUM

De film bracht de gebruikte tests mooi in beeld, maar indertijd zullen de meeste kijkers niet geweten hebben waar ze precies naar keken: het is een stomme film, dus zonder stemgeluid, en de tekstblokken die tussendoor de betekenis van de beelden aangeven, zijn zeer summier met informatie. In *Op den uitkijk* en het geïllustreerde christelijke gezinsweekblad *De Spiegel* kon wél gedetailleerd het werk van het PI aan een breed lezerspubliek worden gepresenteerd, mét foto's. Waterink wist precies hoe hij de doelgroepen moest benaderen: via het gedrukte woord dat wekelijks bij de gezinnen op de deurmat viel.

In augustus 1929 publiceerde *Op den uitkijk* een drietal artikelen van Waterink over het psychotechnisch laboratorium. Het eerste artikel zet uiteen wat het begrip psychotechniek inhoudt. Daarna vertelt Waterink stap voor stap hoe het onderzoek in zijn werk gaat en welke proeven daarbij gebruikelijk zijn. De artikelen in *Op den uitkijk* zijn als het ware een rondleiding door zijn laboratorium. Op dat moment waren het nog vooral jongeren en volwassenen die zich lieten testen in verband met school- en beroepskeuze en was het laboratorium nog gevestigd in een monumentaal pand aan het Valeriusplein, waar een hoge trap naar de ingang leidde.

Psychotechnisch onderzoek met onbekende tests en apparaten is voor jonge mensen niet griezelig, aldus Waterink in zijn eerste artikel: 'Zij zijn er gewoonlijk nog maar kort, of ze hebben al den indruk, dat het eigenlijk een soort pretmakerij is. Aanvankelijk komen zij er wat schuchter binnen, en er zijn er, die bijna bevend de trappen naar de entrée van het laboratorium bestijgen.'[14] Deze angst werd waarschijn-

lijk veroorzaakt door de assistenten in witte jassen, die de suggestie wekken dat het PI een ziekenhuis was. Maar de jongens en meisjes zijn weldra op hun gemak, het PI is immers een vriendelijke omgeving. Als ze binnen zijn dan is eerst het schoolrapport een belangrijk onderwerp: 'De psychotechniek wil niet wereldvreemd zijn. Waarom zou men gegevens, die iets beteekenen kunnen, die zelfs heel veel vertellen omtrent het jonge mensch, opzettelijk negeeren?', aldus Waterink. Daarna wordt gevraagd wat de 'jonge menschen' willen worden. Maar eigenlijk gaat het om de vraag of hij of zij geschikt is voor een bepaald gewenst beroep.[15]

In een volgend artikel vraagt Waterink zich af of men '[...] een menschenziel ook al [kan] onderzoeken in een laboratorium'. Het klinkt vreemd, houdt Waterink zijn lezers voor, maar het is mogelijk. Daarom noemde een vriend van hem het laboratorium al eens schertsend 'het knekelhuis der zielen'. Maar zo griezelig is het ook weer niet, schrijft de professor: 'Immers juist de levende mensch wordt bestudeerd, en hij wordt alleen maar "in stukjes en beetjes" uit elkaar gelegd, om straks des te beter als eenheid begrepen te worden.' Op collegeachtige toon legt hij nogmaals uit wat het doel is van psychotechniek: 'Ten eerste: welke eischen stelt een bepaald beroep aan het menschelijk geestelijk leven.

Ten tweede: welke capaciteiten bezit deze (bepaalde) persoon, die dàt (bepaalde) beroep kiest.

Als derde volgt dan onmiddellijk de conclusie: deze persoon is wèl-, òf minder-, òf niet-geschikt voor dat beroep.'[16]

Stap voor stap neemt Waterink zijn lezers mee door het laboratorium. Hij laat zien dat de ogen heel goed in staat zijn een lijn te volgen, maar dat niet alle lijnen ook door onze handen gevolgd kunnen worden. Bij het artikel is een foto geplaatst van een jongeman bij een touwbord. Dit is een op Waterinks psychotechnisch laboratorium ontworpen langwerpig zwart bord, waarop met wit een lange kronkellijn staat getekend. Bij de omslagpunten van de lijn zitten geleidingspinnen. Het is de bedoeling dat de proefpersoon het aan het bord bevestigde touw dat op een klos is gewonden, van links naar rechts langs de geleidingspinnen, overeenkomstig de witte lijn, gaat leiden. Waterink noemt het touwbord een handvaardigheids-voorstelling-apparaat. 'Met een stop-watch [...] wordt zeer nauwkeurig de tijd, gedurende welke de manipulatie wordt verricht, opgenomen. Het aantal fou-

Het touwbord (1955).

ten wordt geregistreerd en op deze wijze is na te gaan hoe iemand de figuur die hij *ziet* met zijn *hand* kan volgen.' Waterink schrijft verder op docerende toon: 'Hoe eenvoudig deze manipulaties ook schijnen – toch is er maar zelden iemand, wien het in normalen tijd (minder dan $^{2}/_{3}$ minuut) gelukt, zonder fouten de handeling te verrichten. Weet je wie het goed doen? Volwassenen, die dagelijks dergelijke functies verrichten, b.v. vuurwerkers-smeden, die gewoon zijn, staven ijzer snel te buigen volgens een aangegeven vorm. Maar dit onderzoek is voor jonge menschen. En dan blijkt uit de verrichte handelingen de *aanleg*; dan is het duidelijk, in hoeverre er onmiddellijk een gemakkelijk te vinden verband is bij dien bepaalden persoon tussen *zien* en *doen*.'[17]

Ook het onderwerp 'snel reageeren' komt in *Op den uitkijk* ter sprake. Het onderwerp is weer kinderlijk eenvoudig: 'Er zijn menschen, die snel moeten handelen. Die op een bepaald teeken onmiddellijk moeten reageeren.' Er zijn genoeg voorbeelden: de chauffeur, de treinmachinist en de trambestuurder. Om het onderwerp nog meer in de dagelijkse belevingswereld van de lezers te brengen, vertelt Waterink het verhaal van een kennis, die onder de tram terecht kwam: 'Hij voelde de baanschuiver glijden langs zijn rug; toen stootte die tegen zijn achterhoofd.... en toen stond de wagen. Indien die 10 c.M. was doorgeschoven, was hij doodgedrukt. (...) Eén zestiende seconde trager reageeren van den wagenbestuurder had bij de snelheid van den wagen den dood van dezen man beteekend.'[18] Met behulp van een lichtbord, waarop 64 gekleurde lampjes – waarvan vier met rode glaasjes – zijn bevestigd, wordt onderzocht wat de reactiesnelheid van de proefpersoon is. De proefleider kan de lampen in verschillende snelheden laten branden. Op zijn bedieningstafel staat een chronoscoop, een elektromagnetische tijdmeter, die op $^{1}/_{500}$ seconde nauwkeurig meet. De proefpersoon komt in een donker gemaakte zaal op een speciale stoel te zitten, vóór het lichtbord. De verschillende gekleurde lampen verschijnen in een reeks. Zodra de proefpersoon een rode lamp ziet, moet hij op een knop – Waterink spreekt net als fysici van een sleutel – op de stoelleuning drukken. De periode tussen het verschijnen van een willekeurige rode lamp – het zijn er vier – en het drukken op de knop, wordt door de chronoscoop uiterst nauwkeurig gemeten: 'Zoo zien we, hoe de reactie op een prikkel zeer nauwkeurig kan worden gemeten. Natuurlijk kan de proef worden verzwaard. Wanneer men b.v. de o.p. [de te onderzoeken persoon, JD] telkens de kleuren laat noemen,

die hij ziet, met de opdracht bij rood niets te zeggen, maar op den sleutel te drukken, dan wordt de opgaaf moeilijker.'[19]

Ook in het populaire christelijke gezinsblad *De Spiegel* verschijnen in de jaren dertig en veertig zo nu en dan artikelen over Waterinks laboratorium. Op 23 november 1946, kort na de oorlog, ging *De Spiegel* 'op bezoek bij het Laboratorium voor Toegepaste Psychologie der Vrije Universiteit te Amsterdam'. Links naast de vetgedrukte kop 'De juiste man op zijn eigen plaats' is een foto afgedrukt van een enigszins corpulente, telefonerende Waterink, net in het pak, lintje op de revers, en in de linkerhand zijn onafscheidelijke sigaar. Het onderschrift is: 'Prof. Dr. J. Waterink, theoloog, psycholoog en paedagoog, hoogleraar-directeur van het Laboratorium.' Het artikel is verluchtigd met twaalf foto's, waarop jongens en meisjes van peuter- tot puberleeftijd getest worden. De getoonde tests zijn onder andere de Kooi van Ribokow (hier de Kooi van Lipmann genoemd), een proefje waarmee de linker en rechter handsnelheid kan worden gemeten, de rangeertest[20], het figuren- of vormbord, waarmee vormgeheugen en inzicht, materiaalgevoel, handsnelheid en sorteersnelheid getest kunnen worden, en een blokkenspel voor peuters en kleuters, waarmee een toren kan worden gebouwd. Opnieuw bezingt dit artikel, zoals eerder in *Op den uitkijk*, de zegeningen van de psychotechniek. Ook schetst het artikel de gang van zaken in het laboratorium: van het intakegesprek naar de tests en proeven, en ten slotte de uitkomst van het onderzoek. Waterink vertelt op begrijpelijke toon dat ouders met probleemkinderen op zijn laboratorium terecht kunnen. Na een aantal tests en proeven, vaak spelenderwijs en voor het kind *en passant* afgenomen, kunnen de proefleiders en assistenten het karakter en de aanleg van het kind onderzoeken. Na een week vindt de bespreking met de ouders plaats: 'Door de richtlijnen, in het onderzoek aangegeven, bereikt men, dat het kind veel leed bespaard blijft. Geen afbeulen op te moeilijke scholen, geen bijwerk, geen blijven zitten en harder werken en meer bijlessen en toch blijven zitten. Want doordat het kind niet overbelast en ongelukkig wordt, weten de ouders, waar zij aan toe zijn. Zij kunnen het kind een opleiding geven, die geschikt is. Een gelukkig kind, een harmonisch gezin.'[21]

Het LTP en het PI, zo wordt duidelijk in dit artikel uit *De Spiegel*, zijn een zegen voor de mens en de Nederlandse samenleving: 'Het stemt tot verheugenis dat gedurende de oorlogsjaren Nederland slechts weinig achter is geraakt en dat het laboratorium der V.U. in ons land Go-

de zij dank een eervolle plaats inneemt.' Waterink stond in 1946 ferm aan het roer van een gerenommeerd laboratorium – met in het zicht de jaren vijftig.

HET GULDEN BOEK[22]

40 Naast de foto's, artikelen in de populaire pers en de film over de VU in de jaren dertig en veertig, is het *Het gulden boek* een bron uit de jaren vijftig, die iets vertelt over het testgebruik op het PI en het LTP. Het Archief & Documentatiecentrum Nederlandse Psychologie bezit in zijn testcollectie een exemplaar van het uit twee delen bestaande *Het gulden boek*, dat een voor intern gebruik gestencilde LTP-publicatie was. Voorin staat de volgende bepaling opgenomen: 'Het gebruiken van de test-opgaven voor andere doeleinden dan ten dienste van het Laboratorium is niet toegestaan zonder medeweten en uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van de directie.' Deze tweedelige testhandleiding was persoonsgebonden. Onder de genoemde bepaling diende de medewerker zijn of haar handtekening te plaatsen: 'Ondergetekende verklaart van het bovenstaande kennis te hebben genomen en zich hieraan te zullen houden.' De gebruikte tests waren duidelijk exclusief bedoeld voor het PI en het LTP.

In de naoorlogse decennia protocolleerde en standaardiseerde het apparaten- en testgebruik op de Nederlandse testbureaus: het PI en het LTP liepen wat dit betreft in de pas met bureaus als de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek (NSvP), het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP) en het Instituut voor Sociale en Bedrijfspsychologie (ISBP). Deze teststandaardisatie is ook af te leiden uit de in die tijd veelgebruikte, door B. J. Kouwer (1921-1968) samengestelde inleiding in de psychodiagnostiek, *Tests in de psychologische practijk* (1952). Naast een hoofdstuk over de algemene principes van het testen, behandelde Kouwer achtereenvolgens voorspellende tests (intelligentietests, vermogenstests, karakterologische tests) en beschrijvende tests (grafologie, fysiognomie, projectietests, keuzetests). Kouwer, in de eerste helft van de jaren vijftig werkzaam bij het Instituut voor Clinische en Industriële Psychologie (ICIP) van de Rijksuniversiteit Utrecht, ordende met zijn *Tests in de psychologische practijk* op overzichtelijke wijze de enorme hoeveelheid in Neder-

land gebruikte tests. Tegelijk gaf hij de bureaus de boodschap mee dat proefleiders en assistenten niet op ondeugdelijke gronden conclusies mochten trekken, voorspellingen mochten doen en onbewerkte, uit het buitenland vertaalde tests mochten gebruiken.

Het gulden boek, waarin de invloed van Kouwers *Test in de psychologische practijk* duidelijk aanwezig is, begint met het aan de orde stellen van de principes van het testen van kinderen. Alvorens met testen te beginnen, dient men het kind eerst op zijn gemak te stellen: 'Het gehele onderzoek moet voor hem een *spel* zijn. Bij sommige kinderen kan men gewoon met de anamnese beginnen en daarna de test afwerken. Bij anderen is het nodig om b.v. met een bromtol of balspelletje te beginnen en dan langzamerhand, tussen de spelletjes door, de anamnese en de denkvragen in te vlechten.' Bij het onderzoek naar jonge kinderen dient men geduld, intuïtie en tegemoetkomendheid in acht te nemen, 'maar 't verwende of hysterische kind mag men gerust even bars toespreken, om door de weerstand "huilbuien" of stampvoetend verzet heen te breken. Na een forse toespraak zijn ze dan vaak verder de hele middag kalm. Ieder kind moet op zijn eigen wijze worden aangepakt, een schema is hier van generlei nut.'[23] Na deze opmerkingen, waar Waterinks aanpak doorheen schemert, wordt stap voor stap de gang van zaken tijdens het testen behandeld, zoals het opgeven van de naam en het aanwijzen van lichaamsdelen. Het noemen van de familie- en/of voornaam en het aanwijzen van de neus, de mond, de ogen, het haar en de oren worden ook gewaardeerd met +, – en ±. Bij geremde kinderen '(...) moet men wat aanhouden en stimuleren, b.v. "Heb jij geen neus?" "waar is die dan?"' Na deze introductie worden achtereenvolgens de op het PI en het LTP gebruikte tests behandeld aan de hand van: leeftijd, opdracht, protocol en waardering. De index van het eerste deel bevat maar liefst 108 opdrachten en testjes, van 'Aanvullen van een test' tot 'Zinnen van twintig lettergrepen nazeggen'. Het arsenaal is uitgebreid en test vooral op cognitief niveau (kleuren benoemen, geheugen, woordenschat, rekenen, lezen, enz.). Maar er zijn ook enkele projectieve en zelfbeeldtests, zoals de boomtest en de Children's Apperception Test (CAT). In de boomtest moet het kind een boom tekenen. Daarmee beoogde men de psychische en lichamelijke aspecten van de proefpersoon ten opzichte van zichzelf helder te krijgen en te analyseren. De CAT is een test met dierenplaatjes. Deze ligt dus dicht bij de belangstelling van het kind. Dit moet bij de plaatjes

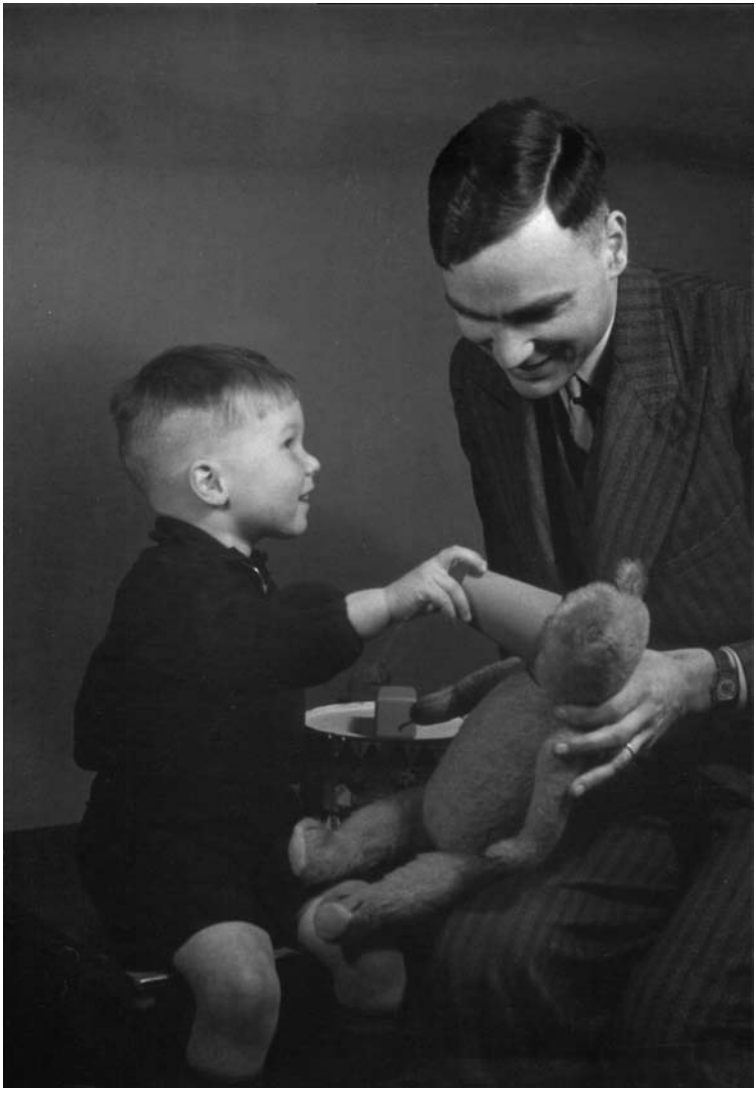
een verhaal vertellen. Op grond hiervan analyseerde de assistent de sociale, tussenmenselijke verhoudingen van het kind en zijn omgeving.

Het gulden boek laat zien dat het PI en het LTP in de jaren vijftig instituten waren waar de universiteit en de praktijk naast en mèt elkaar samenwerkten.[24] De gewenste wijze waarop tests afgenomen dienen te worden, de instructies, de beoordeling en de testethiek in *Het gulden boek* liepen, zoals gezegd, in de pas met de wijze waarop B. J. Kouwer dit in zijn *Tests in de psychologische practijk* had beschreven. Waterink had hoge waardering voor Kouwers werk, dat overigens kritisch was met betrekking tot de ethiek en soms ook de zin van de (test)psychologie. Toen Waterink door een sollicitatiecommissie van de Groningse universiteit gevraagd werd welke kandidaat hij het meest geschikt vond voor een betrekking als hoogleraar in de toegepaste psychologie, schoof hij Kouwer naar voren. Deze nog jonge en door de commissie als onzeker en ook warrig getypeerde wetenschapper werd mede door Waterinks aanbeveling in 1955 aangesteld. De VU-hoogleraar had de kritische Utrechtenaar Kouwer, die met zijn Groningse inaugurele rede *Gewetensproblemen van de toegepaste psychologie* (1955) de psychologische wereld van Nederland erop wees dat men zeer voorzichtig om dient te gaan met het gebruiken van tests, zeer hoog staan.[25]

Opdracht:
'Och moet je beertje eens zien, 't heeft zo'n dorst, geef jij hem eens wat water.'
Men geeft dan het kind het bekertje met enkele droppels water erin en wijst naar het beertje.
a) Begrijpt het kind de bedoeling.
b) Zo ja, doet het de handeling motorisch juist.

Waardering:
Gemiddelde van a en b.
Ad. b (manuaal goed) +: als het kind het bekertje voorzichtig aan de mond van het beertje brengt.
± als het kind het beertje er met de neus in duwt.
– als het kind kennelijk toch niet de techniek van het drinken door heeft.

Een opdracht uit *Het gulden boek*[26]

Test waarin het kind de beer moet laten drinken.

BESLUIT

Op de Psychotechnische tentoonstelling, die van 25 november tot 1 december 1937 in Den Haag plaatsvond, hield Jan Waterink een lezing over 'De beteekenis van de psychotechniek voor het afwijkende kind'.[27] Deze voordracht kan beschouwd worden als een sleuteltekst met betrekking tot Waterinks opvattingen over de mens – het kind en de volwassene – in de samenleving: ieder individu heeft zijn eigen unieke waarde voor de samenleving. Op de vraag wat de betekenis van de psychotechniek voor afwijkende kinderen was, antwoordde Waterink toen: 'De psychotechniek beschikt over middelen om bij deze afwijkende kinderen te zoeken naar de punten die de contactmogelijkheden beteekenen tusschen den aanleg en de geaardheid van dit kind eenerzijds en het cultuurleven anderzijds.'[28]

Waterink gebruikte de tests om te onderzoeken wat voor kinderen die afweken van het gemiddelde een goede plek in de samenleving was en hoe het PI kon helpen het kind die plek ook te laten vinden. Dit testgebruik stond in dienst van de wetenschap en de opleiding van het toekomstig kader van hulpverleners. De wetenschap was zo van direct nut voor het kind en omgekeerd vormden de geteste kinderen en jongeren het 'materiaal' waarmee ook de wetenschap weer verder geholpen kon worden.

[4] Ontstaan van het PI in Amsterdam

Marjoke Rietveld-van Wingerden

Op donderdag 15 januari 1931 vond de feestelijke opening van het Paedologisch Instituut in Amsterdam plaats. *De Christelijke Illustratie De Spiegel* nam daarover het volgende bericht op: 'Dit instituut richt zich op de behartiging der belangen, niet van het lichamelijk gebrekkige, maar van de geestelijk afwijkende kinderen, vooral imbecilen en idioten. Het doel van het instituut is niet, den arbeid van de opvoedingsinrichting dezer beklagenswaardige kinderen, zooals wij die bezitten, over te nemen, maar het wil de gelegenheid openen tot wetenschappelijke bestudeering en waarneming van het afwijkende kind, niet louter om die wetenschap zelf, maar om de ouders een "wetenschappelijk gefundeerd" advies te verstrekken. Na deze observatie, die meestal niet langer dan zes weken zal duren, ofschoon ze zich in bijzondere gevallen ook over een langer tijdsverloop kan uitstrekken, keeren de kinderen dan naar hun ouders terug, die nu weten, in welke richting de opvoeding zich dient te bewegen. Dit lijkt ons van buitengewoon hoog belang voor het afwijkende kind, dat wel een met groote zorg gekozen opvoedingssysteem noodig heeft.'[1] Of deze beloften uitkwamen hing van diverse factoren af.

WATERINK

De drijvende kracht achter het Paedologische Instituut was Jan Waterink (1890-1965). Hij was van oorsprong een theoloog, die zijn opleiding ontving aan de Theologische Hogeschool van de gereformeerden in Kampen. Na zijn afstuderen in 1914 kwam hij als jonge predikant eerst in Appelscha en vervolgens in 1917 in Zutphen terecht. Daar ontwikkelde hij een interesse in de psychologie. In zijn Zutphense periode liet hij zich dan ook inschrijven bij de universiteit van Bonn voor vakken als volkskunde en psychologie, een mogelijkheid die voor 1921 in Nederland ontbrak. Van zijn kerkenraad kreeg hij dispensatie om

op gezette tijden naar Bonn te reizen. Hij nam dan de vroege goederentrein, een rechtstreekse verbinding. Zijn belangstelling voor psychologie had aanvankelijk vooral te maken met zijn werk als predikant. Hij liep in zijn werk aan tegen moeilijke tuchtgevallen en problemen met de jeugd, waarvoor de predikantenopleiding eigenlijk te weinig voorbereiding bood. Voor Waterink stond vast dat psychologie een onmisbaar element moest vormen in die opleiding. VU-hoogleraar dogmatiek H. Bavinck had dezelfde interesse en op diens aanraden schreef hij zich, ter aanvulling op zijn kandidaatsexamen, in 1919 aan deze universiteit in voor het doctoraal theologie. Dat examen bood de mogelijkheid tot een promotieonderzoek waarin hij zijn interesse in de psychologie kon verwerken.[2] Twee jaar later haalde hij zijn doctoraal en nog eens twee jaar later verscheen zijn proefschrift *Plaats en methode der ambtelijke vakken* (1923) waarop hij cum laude promoveerde; zijn promotor was prof. dr. G. Ch. Aalders, met wie hij later in het kader van het Paedologisch Instituut nog veel te maken kreeg. Uit dit boek bleek zijn voorliefde voor statistisch onderzoek en meten. Aan het eind presenteerde hij de resultaten van een veldonderzoek naar de wijze waarop de jeugd kerkelijke en godsdienstige teksten reproduceerde. Welke teksten leverden problemen op bij het memoriseren en begrijpen van de inhoud en waarom? Daaruit vloeiden weer aanbevelingen voort voor de opbouw van de catechese. Zijn interesse in de jeugd bleef in gereformeerd Nederland niet onopgemerkt. Hij hield tal van lezingen voor bijvoorbeeld jeugdleiders en de zondagsschoolvereniging Jachin.

Het zal voor Waterink niet moeilijk zijn geweest in te gaan op het beroep dat hij in 1923 kreeg van een Amsterdamse gereformeerde kerk. Hij kwam dan immers dicht bij de Vrije Universiteit te wonen; bovendien was een aanstelling in een grote stadsgemeente een promotie op zich. In datzelfde jaar schreef hij voor het *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs* een serie over de receptie van de leerstof door kinderen, grotendeels ontleend aan zijn proefschrift. Klaarblijkelijk viel die goed in de smaak, want de redactie verzocht hem een jaar later hoofdredacteur te worden. Vermoedelijk is deze positie van cruciaal belang geweest voor zijn verdere loopbaan als pedagoog.

Toen het Gereformeerd Schoolverband (GSV) in 1921 plannen ontwikkelde om een leerstoel pedagogiek in te stellen, en daarvoor geruime tijd later aanklopte bij de Vrije Universiteit, was dat niet aan dove-

mansoren gezegd. Wilde de VU niet achterblijven dan moest ze, net als andere universiteiten deden, een hoogleraar pedagogiek aanstellen. De VU die als bijzondere universiteit vooral draaide op contributies van leden en giften van begunstigers kwam zo redelijk goedkoop aan een hoogleraar pedagogiek, want het GSV zou 3/7 deel van het honorarium betalen. Dit mocht een tweetal bepalen waaruit de VU dan een keuze zou maken. Het kwam in 1925 met de namen S. O. Los en Waterink. Het werd de laatste, die niet alleen jonger was dan Los, maar ook voor wat betreft zijn onderzoek had laten zien dat hij op een heel eigentijdse wijze omging met vraagstukken op het gebied van de pedagogiek. Statistisch onderzoek vormde daarin een modern element. Het nadeel dat hij nog weinig wetenschappelijke publicaties op zijn naam had nam men voor lief.[3]

Zijn opdracht betrof aanvankelijk alleen de pedagogiek, als een nieuwe discipline binnen de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Bij theologie kreeg hij een aanstelling voor de ambtelijke vakken, waaronder catechese. De benoeming van een theoloog op deze post was overigens niet vreemd. Pedagogiek was zeker in Nederland een nieuwe tak van wetenschap en daarin opgeleide personen waren er dus nog niet.[4] Ook de in dezelfde tijd benoemde hoogleraren pedagogiek aan andere universiteiten hadden doorgaans een theologische of wijsgerige achtergrond.[5] Vanwege zijn bijzondere verdiensten is zijn buitengewoon hoogleraarschap in 1929 omgezet in een ordinariaat. Toen is ook zijn opdracht uitgebreid met toegepaste psychologie, pedologie en psychotechniek, terreinen waarop hij zich al had geprofileerd.

Opmerkelijk in de opdracht van Waterink was de psychotechniek. Dat was een nieuw terrein in de psychologie. Het doel ervan was te komen tot meetbare resultaten en statistisch onderzoek binnen de psychologie. De natuurwetenschap diende daarbij als voorbeeld. Met vrucht was deze techniek al toegepast in andere laboratoria en instellingen. Daar betrof het vooral school- en beroepskeuze en het ontwikkelen van meetbare kwalificaties van beroepen (zie hoofdstuk 3).[6] Waterink week af van die gangbare trend door psychotechniek ook in te zetten voor het onderzoek van jonge kinderen. De kinderen kreeg hij aangeleverd van vrienden. Hij begon al in 1926 met dit onderzoek en kreeg onderdak in het Psychologisch Laboratorium van de aan de VU verbonden Valeriuskliniek. Dat bevond zich net in een crisis door het vertrek van de hoogleraar en hoofdassistent naar andere universitei-

ten. Waterink kwam dan ook als geroepen. Hij vond er een gespreid bed, want hij kon het aanwezige instrumentarium gebruiken en bovendien samenwerken met de instrumentmaker en assistenten die in het laboratorium waren achtergebleven. Een van hen, dr. L. van der Horst werd in 1928 benoemd als hoogleraar neurologie en psychiatrie.[7]

Waterinks Psychotechnische Laboratorium (PTL) of Laboratorium voor Psychotechniek en Paedologie ging in 1927 verder als een zelfstandige eenheid binnen het Psychologisch Laboratorium van de Valeriuskliniek. In tien jaar tijd ontwikkelde dit zich tot een instelling die zichzelf grotendeels financieel kon bedruipen en zelfs winst maakte. Dat lag anders bij het Paedologisch Instituut waarvoor Waterink in 1930 de plannen uitwerkte. Met dit instituut wilde hij inspelen op de nieuwe (internationale) trend in de psychologie en pedagogiek, namelijk de kinderstudies (zie hoofdstuk 2).

OPRICHTING VAN HET PI

Waterink ging voortvarend te werk. Allereerst meldde hij zich aan als lid van de door gereformeerden in 1891 opgerichte Vereeniging tot Opvoeding en Verpleging van Idioten en Achterlijke Kinderen. In dat jaar opende zij 's Heeren Loo, een residentiële instelling voor zwakzinnige kinderen. Later zijn daaraan het eveneens in Ermelo gevestigde Lozenoord, speciaal voor meisjes en Groot Emmaus voor kinderen met gedragsproblemen toegevoegd. Ook de in 1921 gestichte Mr. Willem van den Berg Stichting in Noordwijk viel onder het beheer van deze vereniging. Vanwege de lange naam en de primeur van 's Heeren Loo werd de vereniging kortweg aangeduid als Vereeniging 's Heeren Loo of gewoon 's Heeren Loo. Toen in oktober 1929 door overlijden een bestuursplaats vrij kwam, had men niet veel tijd nodig om Waterink voor te dragen.[8] Deze nam de benoeming met beide handen aan. Al direct kondigde hij aan graag in Amsterdam een pedologisch instituut te willen stichten ten behoeve van de wetenschap en diagnostiek van kinderen. Het zou niet veel moeite kosten van de gemeente Amsterdam steun daarvoor te verkrijgen. Waterink liet er geen gras over groeien; in januari 1930 lag er een notitie van hem bij het bestuur van 's Heeren Loo waarin hij zijn plan motiveerde. De-

ze bevatte een brief die hij naar het Amsterdams gemeentebestuur had gestuurd en waarin hij drie argumenten aanvoerde waarom de gemeente belang had bij zo'n instituut. Ten eerste ontbrak het vaak aan een goede selectie van afwijkende kinderen voor ze in een instelling belandden. Daardoor kwamen kinderen om verkeerde plekken terecht, of het nu ging om 'intellectueel abnormalen' of kinderen die met de politie in aanraking kwamen vanwege kleine overtredingen. Een tweede argument was dat de laatste categorie, die Waterink aanduidde als psychopaten, zonder vroegtijdige behandeling zowel voor zichzelf als voor de maatschappij schadelijk waren. Bovendien belandden zulke kinderen in instellingen waar ze als straf hun tijd moesten uitzitten. Het door hem te stichten instituut zou kinderen allereerst de indruk geven dat ze voor onderzoek en verdere opvoeding opgenomen waren, 'zonder dadelijk de indruk te geven dat ze gestraft worden door hun verblijf'. Ten derde voerde hij aan dat dit 'materiaal' geweldige mogelijkheden vormde voor de wetenschap die op haar beurt zo de maatschappij kon dienen. Daarnaast benadrukte hij speciaal voor 's Heeren Loo dat deze instelling een wetenschappelijke basis voor haar werk nodig had om aan haar verpleging een moderne insteek te geven. Het samenwerkingsverband tussen de Vereniging tot Christelijke verzorging van Krankzinnigen in Nederland, waaronder de psychiatrische inrichting Veldwijk in Ermelo viel, en de Valeriuskliniek van de Vrije Universiteit had al laten zien hoe vruchtbaar zo'n samenwerking was. 's Heeren Loo zou de eerste instelling in het land worden met een dergelijke onderzoeksinstituut voor kinderen en zelfs een primeur hebben in heel West-Europa, zo hield hij zijn medebestuursleden voor.[9]

Ondertussen had Waterink bij de Gemeente Amsterdam bot gevangen, aangezien het instituut als gereformeerde instelling slechts voor vijftien procent van de Amsterdammers betekenis zou hebben. Wel zag hij nog wegen om bijvoorbeeld van het Ministerie van Justitie subsidie binnen te halen. Waterink liet zich door niets tegenhouden. Zo betitelde hij zichzelf als de toekomstige directeur en de psychiater-neuroloog Van der Horst van de Valeriuskliniek tot waarnemend directeur. Hij had zijn oog ook al laten vallen op een onderkomen: in de straat waar hij woonde, de Vossiusstraat aan de rand van het Vondelpark, was het blindeninstituut gevestigd dat in 1931 het pand zou verlaten. Hij mocht zelfs met toestemming van het bestuur daarop een

optie nemen. Het bestuur reageerde positief op de plannen en haast elke vergadering voerde Waterink het woord om over de voortgang te rapporteren.[10]

Waterink had echter ook te maken met zijn eigen baas in de vorm van de directeuren van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag. Deze VU-bestuurders moesten hem dispensatie geven om een deel van zijn tijd te besteden aan de nieuwe onder-
50 neming. Aangezien de VU al ervaring had met het bestuur van Veldwijk en de Valeriuskliniek, werd tegen het voorstel niet vreemd aangekeken. Integendeel, men juichte dat zelfs toe en eiste contractueel vastgelegd dat de leiding van het instituut zou berusten bij de hoogleraar pedagogiek van de VU. Bovendien waren prominente VU-hoogleraren lid van het bestuur van 's Heeren Loo; Waterinks promotor Aalders was zelfs voorzitter. Ook het Gereformeerd Schoolverband stemde volmondig in met de nieuwe creatie van Waterink.[11] De VU werd een belangrijke medespeler toen bleek dat het blindeninstituut op de Vossiusstraat 56 niet per 1 januari 1931 leeg zou zijn. Waterink diende een verzoek in bij de directeuren van de VU om tijdelijk het grotendeels leegstaande laboratorium van de Valeriuskliniek te mogen gebruiken. 's Heeren Loo zou dan duizend gulden huur per jaar betalen aan de VU.[12]

Ideaal was dit onderkomen niet, maar als begin acceptabel. Er konden hooguit 22 kinderen in worden ondergebracht. Zij sliepen in één grote slaapzaal. Er was ook een eenpersoonskamertje voor een kind van wie de ouders wilden dat het kind alleen sliep, waarvoor ze uiteraard extra moesten betalen. Daarnaast was er een ruimte voor handenarbeid en een eetzaal. De school moest het stellen met een door een gordijn af te scheiden vertrek in de eetzaal.[13] De verpleegsters woonden intern en hadden een slaapvertrek naast de zaal van de kinderen. Daartussen was een verbindingsdeur, die 'door middel van een rooster en een ruitje, niets verborgen houdt voor het geoefend oor en het spiedend oog der verpleegsters'.[14] Een nadeel was wel dat ook proefdieren van psychiater-neuroloog Van der Horst in het pand waren ondergebracht, 'die naar hun aard een onaangename geur verspreiden'.[15]

De instelling was met maximaal 22 kinderen te klein voor een zelfstandige gesubsidieerde school voor buitengewoon onderwijs. Maar Waterink was creatief. Als de kinderen grotendeels uit Groot Emmaus afkomstig zouden zijn, kon dit schooltje een dependance zijn van de

bij deze instelling behorende school. Groot Emmaus was in 1907 gesticht als gevolg van de invoering van de kinderwetten in 1905. Hier verbleven vooral kinderen die met justitie in aanraking waren geweest en op last van de rechter opgenomen waren.[16] De eerste onderwijzer van de daaraan verbonden school, P. Eisses, kwam naar het Paedologisch Instituut in Amsterdam en zou daar tot in de jaren zestig het hoofd van de school blijven. Tegelijkertijd kwam een zus van Waterink, de toen 33-jarige weduwe E. G. J. de Jong-Waterink in dienst als hoofd van de huishouding. Tevens werden drie verzorgsters aangenomen, waarvan een de functie hoofdverpleegkundige kreeg. Daarnaast was er nog personeel voor de keuken.

Het bestuur van 's Heeren Loo stelde alles in het werk de onderneming van Waterink te doen slagen. Naast de betaling van het verzorgend personeel, gaf het Waterink een tegemoetkoming van vijftig gulden per maand voor een secretaresse, nog eens tweehonderd per jaar voor een aan te leggen wetenschappelijke bibliotheek en eenmalig fl. 250 voor propagandadoeleinden als advertenties in tijdschriften.[17] Waterink verzekerde zich er bijtijds van dat ook zijn wetenschappelijk onderzoek was veiliggesteld. Op zijn verzoek vroeg het bestuur van 's Heeren Loo aan Veldwijk of de in de Valeriuskliniek aangestelde assistent J. H. Baas, Waterink mocht helpen bij het onderzoek voor een halve dag per week. Tevens stond Veldwijk toe, dat desgevraagd de hoogleraar psychiatrie en neurologie Van der Horst Waterink van advies diende.[18]

Bij de opening waren talloze genodigden aanwezig, onder wie een wethouder, iemand van de Geneeskundige Dienst van Amsterdam, de Rector Magnificus van de VU en de inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs, Adriaen van Voorthuijsen. De Gemeente Amsterdam had inmiddels toch een kleine subsidie toegekend, omdat duidelijk was geworden dat het instituut een open toelatingsbeleid van kinderen zou hanteren. Tal van kranten en tijdschriften besteedden aandacht aan de opening en de woorden die daar gesproken zijn. Van Voorthuijsen had bijvoorbeeld opgemerkt, dat vanaf het ogenblik dat hij met onderwijszaken te maken kreeg 'het gevoeld te hebben als een gemis, dat een wetenschappelijk instituut als dit niet bestond. Wel bestond het intelligentieonderzoek, doch dit is onvoldoende. We moeten de geheele persoonlijkheid leeren kennen om het goede, dat in haar sluimert, tot vol leven te kunnen wekken. In veel vraagstukken

zal dit instituut licht kunnen brengen. Zoo zal naar spr. hoopte meer klaarheid komen omtrent het verband tusschen geestelijke en moreele minderwaardigheid. Groot vertrouwen kan men hierbij stellen in de leiding welke prof. Waterink, in wien idealisme en werkelijkheidszin zo bewonderenswaardig zijn vereenigd, aan het instituut zal geven.'[19]

Het instituut bleef ruim twee jaar gevestigd op Valeriusplein no 11. Op vrijdag 26 mei 1933 was het zover dat het nieuwe pand in de Vossiusstraat plechtig kon worden geopend. Waterink kan gevoel voor stijl niet worden ontzegd. Weer waren vele hoogwaardigheidsbeklederaanwezig. Dit keer was zelfs prinses Juliana present. De VU bood bij die gelegenheid een gebrandschilderd raam aan dat inmiddels al in het trappenhuis was aangebracht; het stelde de genezing voor door Jezus van een 'maanzieke' knaap (Mattheus 17:14-21; Marcus 9:17-29). Maanziekte stond toen voor een periodiek met volle maan terugkerende zenuwziekte met onder andere slaapwandelen, hallucinaties en aanvallen van waanzin en epilepsie. Weer werden er toespraken gehouden en kregen de gasten een rondleiding door het pand.

DE EERSTE OPGENOMEN KINDEREN

Volgens plan kwamen op de dag na de opening achttien kinderen op het instituut aan. Dertien van hen waren afkomstig uit Groot Emmaus. Het was de afspraak met de Vereeniging 's Heeren Loo dat iets meer dan de helft van de kinderen uit die instelling zou komen. Dat was niet alleen nodig voor de school, maar ook een kwestie van goed boekhouden en organiseren. Het instituut verzekerde zich daarmee van een vast inkomen uit verpleeggelden. Voor Groot Emmaus was het voordeel dat het kinderen tegen gereduceerd tarief kon plaatsen, namelijk zevenhonderd gulden per jaar. Voor andere kinderen moest volgens de afspraken minstens fl. 3,25 per dag aan verpleeggeld worden betaald. De Gemeente Amsterdam mocht voor de fl. 1300 subsidie die ze uiteindelijk verleende, kinderen plaatsen tegen het tarief van Groot Emmaus. Hetzelfde gold voor kinderen waarvan kerkelijke diaconieën en andere armenzorg het verpleeggeld bekostigden. Vanwege de kleine behuizing konden alleen jongens er terecht. Aangezien observatie een belangrijk doel was, bleven zij gemiddeld zes weken tot drie maanden. Een jaar was echt het maximum. Dat had tot

De hoofdingang met het gebrandschilderde raam.

gevolg dat met een gemiddelde bezettingsgraad van 20, het eerste jaar 135 jongens voor korte tijd op het PI verbleven. Daarvan waren 63 afkomstig uit Groot Emmaus; zij kwamen in groepjes van tien tot dertien aan op het instituut. De rest bestond uit 'vrije pupillen', van wie de ouders volgens de mutatielijst doorgaans fl. 3,50 per dag betaalden, maar sommigen ook fl. 2,50 of fl. 4,50. De grootste winst viel dus te behalen uit kinderen van particulieren.

Waterink maakte er geen geheim van dat hij liever 'moeilijke' dan zwakzinnige kinderen opnam. Niettemin waren zowel de vrije pupillen als die uit Groot Emmaus soms zwakzinnig. Dat signaleerde Waterink na vijf maanden draaien als een probleem, omdat de aanwezigheid van zwakzinnige kinderen de opname van moeilijke kinderen leek te beperken: 'Het is opgevallen, dat het in het algemeen moeilijk is, patiënten te krijgen die onder de categorie "moeilijke kinderen" vallen; gezien het feit, dat wij ze in onze inrichting niet gescheiden kunnen houden, hebben de ouders klaarblijkelijk eenig bezwaar (en dit bezwaar is begrijpelijk) hun kinderen met debielen en imbecillen te doen omgaan. Ongeveer $^{1}/_{5}$ van de tot dusver verpleegde kinderen viel onder deze categorie.'[20] Een jaar later was die verhouding nog ongunstiger, maar Waterink bleef optimistisch. Met blijdschap constateerde hij dat nog altijd vijftien van de veertig in 1932 opgenomen vrije pupillen een normale intelligentie hadden: 'Deze gang van zaken verblijdde ons zeer. Men moet niet de indruk krijgen bij het publiek, dat het Paedologisch Instituut eigenlijk een inrichting is voor achterlijke kinderen zonder meer. De clinische observatie van het moeilijke kind komt stellig bij de doelbeschrijving onzer inrichting op de eerste plaats.' Deze jongens konden grotendeels terug naar hun gezin, waar de ouders volgens Waterink zeer tevreden waren over de behandeling. Meer dan eens spraken ze over een ommekeer in het leven van hun kind. Die tevredenheid kan ook in de hand zijn gewerkt doordat ouders omtrent hun eigen gedrag de nodige aanwijzingen ontvingen, zo tekende Waterink daarbij aan. Wie niet naar huis terug kon, daarbij ging het om drie van de vijftien 'moeilijke' jongens, ging naar inrichtingen voor moeilijk opvoedbare kinderen als de Rudolph Stichting in Achterveld en de Rekkense Inrichtingen. Soms waren de adviezen aan ouders eenvoudig. Waterink raadde een ouderpaar aan hun kind naar een andere school te sturen. Een ander ouderpaar kreeg het advies hun zoon weer bij zich thuis te nemen en hem niet naar de instelling terug te sturen waar hij voor de

opname verbleef; hij zou bovendien naar een gewone school kunnen. Bij weer een andere jongen benadrukte Waterink dat hij beter niet in de administratieve sector, die zijn ouders voor hem hadden bepaald, kon doorgaan, maar dat een technisch beroep beter bij de jongen paste. In alle gevallen is de raad opgevolgd met goede resultaten, zo stelde Waterink tevreden vast.[21] De jongen van wie de ouders het advies in de wind sloegen, en dat luidde dat hij het beste kon worden opgenomen in de Rudolphstichting, ging het niet goed en Waterink had net gehoord dat hij door de kinderrechter op een tuchtschool zou worden geplaatst.[22]

Het was woekeren met het geld, ondanks dat in deze jaren, met uitzondering van Waterinks vakanties, steeds het maximum aantal kinderen was opgenomen. Met de exploitatie van het nieuwe onderkomen in de Vossiusstraat in het verschiet was de penningmeester van de vereniging 's Heeren Loo dan ook uiterst kritisch: Waterink zou die te gunstig voorstellen door zich rijk te rekenen met inkomsten uit verpleeggelden van particulieren en de uitgaven te laag te begroten. Ter geruststelling kon Waterink mededelen dat hij sinds kort ook kinderen accepteerde met een verplegingsduur van meer dan enkele weken. Zo waren al twee kinderen opgenomen voor het tarief van vier gulden per dag die beiden minstens een half jaar zouden blijven. Bij nog een andere jongen was dat ook het plan, maar deze kostte zoveel zorg en inzet van het beperkt aanwezige personeel, dat hij probeerde hem weer weg te krijgen.[23] Met diverse gemeenten waren bovendien onderhandelingen gaande over de opname van permanente patiënten. In het nieuwe onderkomen moesten zijns inziens dan ook tien tot vijftien pupillen voor lange tijd opgenomen zijn. Hij tekende daarbij aan: 'Men moet niet vergeten, dat men in zogenaamde "betere kringen" eerder er toe overgaat een jongen te plaatsen in een "instituut" dan in een "gesticht" '. Bovendien kreeg Waterink verzoeken van ouders van door hem onderzochte kinderen om hun kind op het Paedologisch Instituut te houden totdat er elders een plek vrij kwam. Zo schreef een vader: 'Intusschen zoude ik nog gaarne vernemen of mijn zoon eventueel na beëindiging van het onderzoek onder Uwe hoede zou kunnen blijven tot de opname in de inrichting, die U voor hem het meest gewenscht zult achten.' En voegde Waterink eraan toe: 'Het is duidelijk dat in dergelijke gevallen de observatie er waarlijk niet zoo precies op aankomt, en wanneer in zulk een geval mijn advies luidt, dat de jongen bij ons moet blijven, ook dan, dit is evident, blijft hij.'[24]

De voor Waterink zo typerende zelfverzekerde houding zorgde ervoor dat grotendeels gebeurde wat hem voor ogen stond. Dat gold bijvoorbeeld voor de aankoop van het blindeninstituut voor fl. 168.000. Maar daarmee was men er niet, want dit uit 1880 daterende gebouw was knap verouderd. De ledenvergadering van 29 oktober 1931 stemde unaniem in met een hypotheek van fl. 250.000 voor de aankoop en verbouw van het pand. Waterink schilderde zijn gehoor weer het grote belang van de wetenschap voor waarin 's Heeren Loo een belangrijke taak had: 'Als groote vereeniging, aan wier zorgen thans reeds een 1400 kinderen zijn toevertrouwd, waarin een schat van materiaal ons gegeven is, zijn we verplicht ook op wetenschappelijk terrein al het mogelijke te doen om nieuwe wegen te zoeken teneinde deze ongelukkigen te kunnen helpen en zoo mogelijk hen op te heffen.' Voorzitter Aalders sloot daarbij aan door te melden dat de vorig jaar besloten proef al geleid had tot een goede regeling van dit werk. Waterink kreeg van de vergadering vrij mandaat om de personen aan te stellen die hij voor de verdere uitbouw nodig had.[25]

Toen de plannen van de Vossiusstraat al in een vergevorderd stadium waren, bracht de directeur van Groot Emmaus naar voren dat daar nog nauwelijks kinderen waren die voor het Paedologisch Instituut in aanmerking kwamen. Alle kinderen waren al ter observatie geweest en nieuw 'materiaal' kwam er haast niet binnen. Op voorstel van het bestuur kwamen voortaan ook zwakzinnige kinderen uit de andere instellingen van deze vereniging ter observatie naar het PI. Bovendien konden nu ook meisjes opgenomen worden, omdat het gebouw ruim genoeg was voor gescheiden slaapvertrekken van jongens en meisjes.[26]

EXPLOITATIE EN GROEI

Voor een instituut als dat van Waterink was allereerst nodig dat er voldoende kinderen kwamen van buiten de instellingskinderen van de Vereeniging 's Heeren Loo. Dat was niet alleen nodig voor de inkomsten, maar ook voor het wetenschappelijk prestige. Een goed teken was dat al snel na de start de goedkeuring binnenkwam van het Ministerie van Justitie dat het instituut als observatiehuis van regerings- en voogdijkinderen mocht functioneren.[27] Even later stelde Waterink vast

Kinderen van het PI (1933). Die met een 'uniform' en kaal hoofd zijn afkomstig uit de instellingen van 's Heeren Loo.

dat ondanks dat er nog weinig reclame was gemaakt door bijvoorbeeld een folder, en het instituut ook nog niet was opgenomen in de medische gids, toch al diverse medici uit het hele land een kind en diens ouders naar het Paedologisch Instituut hadden verwezen.[28]

De samenwerking tussen de Veereniging 's Heeren Loo en de VU leverde voor beide partijen profijt op. De eerste kreeg er een instelling bij die meer mogelijkheden tot differentiatie bood en kon voortaan professioneel advies ontvangen inzake de behandeling van haar pupillen. Bovendien waren er geen loonkosten voor de directeur. Daarnaast verleende Waterink diensten ten behoeve van de opleiding van verzorgsters, waardoor het programma flink kon worden uitgebreid met vakken als algemene zielkunde en pedologie.[29] Deze cursus was verplicht voor verzorgsters in dienst van de vereniging, inclusief zij die op het PI werkten. De VU had er een onderzoeksinstelling bij tegen geringe kosten. Dat was in ieder geval goed voor het beeld van de VU naar de achterban. De wetenschap leverde zo immers concrete resultaten op. De exploitatie was in handen van 's Heeren Loo, dat zich zelfs bereid verklaarde de tekorten te dekken. Tussen beide instanties is door de VU een samenwerkingsovereenkomst opgesteld in 1930, die overigens pas jaren na dato nog eens werd ondertekend. Deze legde vast dat de hoogleraar pedagogiek directeur was van het instituut en welke de financiële verplichtingen waren van de beide contractpartners. De VU betaalde aan 's Heeren Loo jaarlijks fl. 2200 aan huur en fl. 1100 voor verwarming, schoonhouden, telefoon en elektra. Omgekeerd droeg 's Heeren Loo aan de VU per jaar zo'n tienduizend gulden over als vergoeding voor het wetenschappelijk werk. Wetenschappelijk personeel in de vorm van assistenten en een instrumentmaker waren in dienst van de VU. Dit werkte vooral in het Laboratorium voor Psychotechniek en Paedologie dat in hetzelfde pand was ondergebracht.[30]

's Heeren Loo incasseerde de verpleeggelden en betaalde de salarissen uit van de in het instituut werkende personen. Alle vooroorlogse jaren bleef het personeelsbestand ongeveer hetzelfde, waarbij vrouwen in de meerderheid waren. Tegenover twaalf mannen stonden 27 vrouwen. Tot de mannen behoorden drie artsen. Allereerst een huisarts als 'dirigerend geneesheer', verantwoordelijk voor de algemene medische zorg en het medisch toezicht. Dat was R. Vedder, die op parttime basis werkte. Daarnaast was de röntgenoloog-chirurg R. Brummelkamp in dienst. Deze had een eigen praktijk en werkte als arts in het Julia-

naziekenhuis. Hij was betrokken bij kinderen die ingewikkelder medische onderzoeken en behandelingen vergden. Brummelkamp kreeg in 1935 een officiële aanstelling als patholoog-anatoom bij 's Heeren Loo; in die hoedanigheid hield hij zich bezig met onderzoek van hersenen van overleden patiënten. Daarnaast verleende een psychiater-neuroloog van de Valeriuskliniek hand- en spandiensten. Deze persoon wisselde nogal eens. In het begin waren dat Van der Horst en de eerder vermelde assistent van de Valeriuskliniek Baas. Artsen vormden het visitekaartje van de instelling. Naar gebruik in die tijd was de rolverdeling tussen mannen en vrouwen traditioneel. Vrouwen werkten vooral in de verzorging, huishouding en linnenkamer. Mannen waren actief in de leiding, administratie en functies als portier, kok en stoker. Opvallend is dat er alle jaren altijd nog wel twee broeders in dienst waren; dat was vermoedelijk geen overbodige luxe bij oudere gedragsgestoorde en zwakzinnige jongens.[31]

Toen het instituut in de Vossiusstraat was gevestigd kon het aanzienlijk meer kinderen opnemen, zowel jongens als meisjes. Het maximum lag op negentig. Tegelijkertijd voerde de leiding een differentiatie in betaling in. Er werden maar liefst zes klassen onderscheiden; de verpleegprijs van de duurste klasse was fl. 5,– per dag, die van de goedkopere (2B) fl. 2,50. De laagste klassen (3A en 3B) waren voor kinderen uit de instellingen van 's Heeren Loo en voor hen die uit publieke kassen werden betaald zoals het Rijk, diaconieën van kerken en gemeentelijke armenzorg. Kinderen van de hoogste twee klassen (1A en 1B) hadden een eigen kamer of een tweepersoonskamer. De overigen moesten de kamer delen met zo'n zes tot twintig andere kinderen. Ouders van particuliere patiënten van klasse 2A en 2B konden een beroep doen op een tegemoetkoming uit het suppletiefonds van 's Heeren Loo.

Aanvankelijk steeg het aantal kinderen op jaarbasis nauwelijks na de verhuizing. Het bleef net als voorheen op 140 hangen, om geleidelijk te stijgen tot 240. De maximum opnamecapaciteit werd nooit gehaald, maar bleef schommelen tussen de vijftig en zeventig. Dit betekende wel dat de gemiddelde opnameduur toenam. Deze lag voor de verhuizing op zestig tot tachtig dagen, daarna op honderd tot 140. Dit kan het gevolg geweest zijn van ernstiger problematiek bij kinderen. Het ligt echter meer voor de hand, gezien Waterinks uitlatingen over de financiële dekking door verpleeggelden, dat de opnameduur van

Zingen bij de piano onder leiding van een verzorgster.

kinderen werd gerekt om de nodige financiën uit verpleeggelden binnen te krijgen.

Waterink probeerde er wel van alles aan te doen het instituut rendabel te maken. Zo hield hij enkele dagen na de opening een radiotoespraak voor de NCRV, waarin hij zijn instituut promootte. Ook de door het bestuur geïnitieerde buitenlandse reizen stonden in het kader van marketing. Waterink en voorzitter Aalders brachten in 1932 op kosten van 's Heeren Loo bezoeken aan Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije, Denemarken en Duitsland. Zij konden er constateren dat alleen in Hongarije een vergelijkbare instelling als het Paedologisch Instituut was.[32] Deze reizen waren niet alleen bedoeld als oriëntatie maar ook om het instituut in het buitenland bekend te maken. Maar liefst 2000 belangstellenden gingen er een kijkje nemen in de eerste twee jaren van zijn bestaan. Onder hen waren 78 doctoren, specialisten en hoogleraren uit tal van Europese landen.[33] Ook daarna deden vele buitenlandse bezoekers het instituut aan. Ze schreven hun opmerkingen in een gastenboek. Zo noteerde prof. Heuyer uit Parijs: 'Je quitte l'Institut Pédologique avec un sentiment d'admiration et d'envie.' De door de Noorse regering afgevaardigde mej. dr. N. Hoel verklaarde: 'Es ist mir eine grosse Freude gewesen das Institut zu sehen. Wenn man herum reist bekommt man eine gute Gelegenheit zu vergleichen. Im Vergleich mit England und Deutschland is mir die Gründlichkeit und systematisierte Arbeit aufgefallen. Bis jetzt habe ich in Wirklichkeit in den vielen Ländern wo ich gewesen [bin] sowas nicht gesehen. Ich hoffe [dass] man in Norwegen wenn man ein ähnliches Institut begründen soll, sehr viel hier lernen konnte. Ich hoffe [dass] die Resultate der Arbeit hier wird überall bekannt.'[34]

IN DIENST VAN HET KIND EN DE WETENSCHAP

Het doel van Waterink met het instituut was zowel de wetenschap als het kind en diens ouders te dienen. Door onderzoek op reguliere scholen ontwierp hij theorieën en kwam hij tot het opstellen van ontwikkelingsfasen van het kind, die hij kon gebruiken voor het onderzoek van 'abnormale' kinderen. In die ontwikkelingsfasen was hij vooral gericht op het ruimtelijk inzicht van kinderen, denken in oorzaak en gevolg, waarnemen van beelden en vormen, logisch redeneren, pro-

bleemoplossend vermogen, reactievermogen, concentratie, waarneming en het doorzien van structuren. Daarvoor ontwikkelde men op het laboratorium testmateriaal. Daarbij baseerde Waterink zich deels op het werk van onder andere J. Piaget, W. Stern, H. Weber, G. Bauer, W. Beltz en Ph. Kohnstamm, maar daarmee ging hij op een heel eigen wijze om.[35] Hij publiceerde daarover in vakbladen en hield er lezingen over. Hij beschreef bijvoorbeeld samen met de geneesheer-directeur
62 Vedder enkele gevallen van kinderen die van de ene op de andere dag hun spraak verloren. Zij confronteerden hun bevindingen met wat in het buitenland over deze problematiek was geschreven.[36] Dit artikel is ook in het Frans en Duits vertaald.

Wanneer werd een kind opgenomen in het instituut? Allereerst was er een opnameplicht voor kinderen van instellingen van 's Heeren Loo. Anders dan de oorspronkelijke bedoeling werden kinderen uit deze instelling niet voor opname ter observatie gezonden, maar waren ze al opgenomen aldaar. Doorgaans gingen kinderen bij ontslag terug naar de plek waar ze vandaan kwamen, zo blijkt uit het mutatieboek. Niettemin hield Waterink in jaarverslagen de indruk hoog, dat kinderen ter observatie kwamen om te bepalen waar ze het beste thuishoorden. Die opnameplicht gold ook voor kinderen die door de kinderrechter waren geplaatst. In 1934 werden de eerste zogenaamde regeringspupillen opgenomen. Op grond van onderzoek kon Waterink adviseren wat er met het kind moest gebeuren en voor welke instelling het eventueel geschikt was. De vrije pupillen kwamen op initiatief van de ouders, die daartoe soms waren aangespoord door een huisarts of onderwijzer. Waterink hield voor hen op de dinsdagmiddag en vrijdagmiddag spreekuur. Ouders waren vaak op het spoor van het Paedologisch Instituut gekomen door Waterinks maandblad *Moeder* (1934-1961) en de daarin opgenomen correspondentierubriek 'Vragen van moeders'. Die bevatte brieven van ouders over hun moeilijke kind en het antwoord daarop van Waterink. Soms adviseerde hij ouders met hun kind op zijn spreekuur te komen. Hij luisterde dan naar het verhaal van de ouders, terwijl hij ondertussen de interactie tussen ouder en kind observeerde. Op grond van dit gesprek bepaalde hij of het nodig was dat het kind opgenomen zou moeten worden. Meestal kon behandeling bestaan uit adviezen aan ouders en de school. Waterink nam dan contact op met de school van het kind. Kon hij op grond van de eerste indrukken en het verhaal van de ouders niet direct bepalen

wat er met het kind aan de hand was, dan liet hij het kind terugkomen voor een dag testen.[37] De opname hing niet alleen af van de aard en ernst van de problematiek, maar ook van de financiële situatie van de ouders.

Het doel van alle onderzoek en observatie was om zowel de mogelijkheden als onmogelijkheden van het individuele kind te bepalen.[38] Een idioot, imbeciel of debiel kind bleek vaak bijkomende stoornissen te hebben, die op het medische vlak lagen: een slecht functionerende schildklier, nierontsteking, spasmen of een zintuiglijk tekort. Juist die bijkomende problemen hadden ervoor gezorgd dat voorheen de intelligentie van een kind niet goed was ingeschat. De rapporten van artsen, onderwijzers van de school, en het psychotechnisch rapport dienden als basis voor de uit te zetten behandeling. Daarnaast zocht men op het instituut naar mogelijke oorzaken van de problemen. Daarin speelde de psychiater-neuroloog een belangrijke rol. Keer op keer benadrukte Waterink dat de vaststelling van de oorzaken van kindergebreken moeilijk was. Vaak waren er meerdere oorzaken of was er geen enkele oorzaak aan te wijzen. De gecompliceerde gevallen verschenen in artikelen. Daarin vergeleek hij het kind met gevalsbeschrijvingen in zowel binnen- als buitenlandse tijdschriften. Zo kwam hij op het spoor van zeldzame afwijkingen als de ziekte van Little, Fröhlich of Friedrich. In 1937 kreeg men een twaalfjarig meisje ter observatie dat leed aan de zeldzame afwijking 'acrocephalo-syndactylie', dat in 1906 voor het eerst beschreven was door E. Apert. Bij het naspeuren van de literatuur liep men bovendien aan tegen een gevalsstudie van dit meisje, toen ze zeven weken oud was. Daardoor was het mogelijk de ontwikkeling van deze ziekte vanaf de prille jeugd na te gaan.[39]

Een directe wetenschappelijke vrucht van dit pionieren was het proefschrift van de aan het instituut verbonden arts R. Vedder, waarop hij, bij ontstentenis van een Medische Faculteit aan de VU, in 1939 bij de hoogleraar H. C. Rümke van de Medische Faculteit aan de Rijksuniversiteit van Utrecht promoveerde. De titel was *Over het copieeren van eenvoudige geometrische figuren door oligofrenen en jonge kinderen. Een pathopsychologische en ontwikkelingspsychologische studie*. Op grond van waarnemingen bij honderd ernstig zwakzinnige en tweehonderd normale kinderen kwam de schrijver tot de conclusie dat de fouten, die in de literatuur bekend stonden onder de naam van 'constructief-

apractisch' falen niet geweten moesten worden aan apraxie in de eigenlijke zin van het woord, maar aan gebrekkige waarneming. Deze is bij ernstig zwakzinnigen op een lagere trap van ontwikkeling blijven staan, waardoor ze niet in staat zijn de stand van een figuur in de ruimte te bepalen of de structuur van de figuur te doorzien. Vedder bepaalde tevens hoe de waarneming zich in diverse trappen ontwikkelt. Volgens Waterink leverde Vedder daarmee een instrument om de intelligentie te bepalen bij ernstig zwakzinnigen.[40]

Het instituut had ook een belangrijke rol in het wetenschappelijke onderwijs van studenten die na hun kandidaatsexamen psychologie of pedagogiek als bij- of hoofdvak kozen. Doorgaans waren dat theologen en een enkele keer een jurist. Voor dat doel was er zelfs een modern ingerichte collegezaal in het pand aanwezig met filmapparatuur en verduisteringsmogelijkheden. Waterink verzorgde wekelijks vier uur college. Een ervan was psychotechniek waarin hij 'moeilijke gevallen' demonstreerde voor zo'n twintig tot veertig studenten. Regelmatig liet hij daarvoor een kind in de collegezaal komen, van wie hij inschatte dat een confrontatie met een zaaltje studenten het kind geen schade zou berokkenen. Waterink voer wat dat betreft vaak op zijn intuïtie. Ook gebruikte hij wel filmmateriaal uit het laboratorium. Geïnteresseerde en daartoe geschikte studenten wierf hij aan om als assistent in het laboratorium te werken. Onder hen waren de bioloog A. W. van Dijk, de jurist H. K. R. van der Graaf en de neerlandicus H. R. Wijngaarden.

Daarnaast voelde Waterink een missie ten aanzien van leerkrachten. Zij waren de professionals bij uitstek om afwijkingen bij kinderen in een vroeg stadium te onderkennen. Hij hield lezingen in het instituut en organiseerde cursussen voor deze doelgroep. Bovendien publiceerde hij regelmatig in hun periodieken. Hij wees ze op het belang domme kinderen van schijndomme te kunnen onderscheiden. Dat behoorde tot hun professie. Zij moesten daarvoor allereerst persoonlijke belangstelling voor het individuele kind hebben. Een belangstelling die gedreven moest zijn door liefde. Zij dienden ook te beschikken over een behoorlijke dosis empathisch vermogen. Als er een inspecteur op school langskwam moesten ze niet een verlegen kind een beurt geven. Daarnaast wees hij op het belang van foutenanalyse: nagaan welke fouten een kind maakt, daarin structuur zien te vinden, daarvoor een reden proberen te achterhalen en een aanpak te bedenken.[41]

Collegezaal in het PI.

DIAGNOSTIEK EN BEHANDELING

Diagnostiek en behandeling van kinderen stonden centraal in het Paedologisch Instituut. Daarin was het enig in zijn soort. Er bestonden al wel instellingen die te boek stonden als observatiehuis, maar die hadden geen wetenschappelijke insteek van het werk. Er waren ook al psychotechnische laboratoria, maar die hielden zich voornamelijk bezig met school- en beroepskeuze. Waterink verenigde beide aspecten door zijn laboratorium in te zetten voor de diagnostiek van afwijkende kinderen. Hij promootte zijn instellingen op lezingen en in publicaties als uniek vanwege de wetenschappelijke onderbouwing. Die onderbouwing vormde vooral de pedologie, het onderzoek van het normale en abnormale kind in al zijn aspecten. Het kind is geen optelsom van functies, maar moet in zijn geheel worden gezien. Het karakter, de wil, het gevoel en de aard van het kind zijn minstens zo belangrijk als de intellectuele capaciteiten. Zij kunnen elkaar aanvullen, versterken en soms zelfs vervangen. Het kind diende te allen tijde als een persoon behandeld te worden.[42] Waterink sprak dan ook met veel reserves over de toen veel gebruikte intelligentietest van Binet en Simon. Deze vond hij te eenzijdig en te zeer een momentopname. Kinderen moesten eerst wennen aan de omgeving voor een test kon worden afgenomen, vandaar dat zulke kinderen opgenomen dienden te worden. Juist vanwege de complexiteit van het kinderlijk functioneren was veelal langdurige observatie gewenst, in de optiek van Waterink.[43] Daarvoor bood het laboratorium een batterij aan testen. Tijdens het afnemen lette men op de reacties van het kind: Liet het gauw de moed zakken? Was het snel afgeleid? Was het onrustig?

Diagnostiek en behandeling hadden, naar in die tijd gewoon was, een sterk medisch karakter. Dat kwam ook tot uitdrukking in de kledij van het personeel: onderzoekers, laboratoriumpersoneel en behandelaars droegen doktersjassen en het verzorgend personeel verpleegstersuniformen. De arts nam een medische anamnese af, op zoek naar mogelijke lichamelijke en psychische problemen bij ouders en grootouders. Erfelijkheid vormde een belangrijk gegeven bij afwijkende kinderen, al betoogde Waterink keer op keer de betrekkelijkheid daarvan.[44] Milieufactoren waren minstens zo belangrijk. Daarnaast informeerde de arts naar de ontwikkeling van het kind en met name welke ziekten een kind had gehad. Zo bleek encefalitis (ontste-

Een kind verschijnt voor het behandelteam (uit de film *Amsterdam, zetel van de Vrije Universiteit* 1935).

king van de hersenen) of meningitis (hersenvliesontsteking) nogal eens de oorzaak van zwakzinnigheid te zijn. Daarnaast onderzocht de arts het kind zelf. Is er sprake van ondervoeding? Zijn er stoornissen in de groei of lichamelijke afwijkingen? Functioneert het gehoor en gezichtsvermogen goed? Klopt de schedelomvang en de vorm van de schedel met de leeftijdsfase waarin het kind verkeerde? Hydrocefalie ('waterhoofd') en microcefalie (te kleine schedel) kwamen regelmatig voor onder de behandelde kinderen, al was Waterink ervan overtuigd dat de schedelomvang op zich nog niets hoeft te zeggen over de herseninhoud en het functioneren ervan. De patholoog-anatoom had met onderzoek van hersenen van hydrocefalen al aangetoond hoe vochtophoping in de ventrikels het gewone hersenweefsel had weggedrukt en belemmerde in zijn groei. Een belangrijk deel van het medisch onderzoek was ook het nagaan van het motorisch functioneren. Motoriek was immers belangrijk voor de verwerving van vaardigheden en het opdoen van ervaringen.[45]

De psychiater-neuroloog R. Brummelkamp, die tevens chirurg en röntgenoloog was, onderzocht kinderen met ingewikkelder problematiek en bij wie vermoedens waren dat een lichamelijk falen de oorzaak van de problemen was. Vele kinderen kregen een röntgenologisch onderzoek in de Valeriuskliniek. Foto's van longen en nieren dienden om tuberculose op te sporen. Daarnaast maakte men regelmatig foto's van schildklier en botten. Bij die van hersenen werd lucht door een lumbaalpunctie in het ruggenmerg gebracht. Jaarlijks ging het om zo'n zeventig foto's. Soms is deze lumbale luchtinsufflatie ook toegepast als geneesmiddel. Dat betrof een zevenjarige jongen, die door een hersenziekte op tweejarige leeftijd verlammingsverschijnselen had, afatisch was en aan epilepsie leed. Hij had zeer frequente, langdurige en heftige toevallen en reageerde nauwelijks op medicijnen. De lumbale luchtinsufflatie had tot gevolg dat de epileptische aanvallen nagenoeg verdwenen. Bovendien ging hij meer spreken.[46] Andere pupillen werden in het Julianaziekenhuis zo goed mogelijk afgeholpen van misvormde ledematen als klompvoeten en vergroeiingen of ontstoken tonsillen.

In het laboratorium werd het kind onderworpen aan verschillende tests. Daarvoor had Waterink de beschikking over vier tot zes assistenten. Zij ontwierpen ook testen en pasten bestaande aan voor het individuele kind. De instrumentmaker, die zijn eigen werkplaats had, stond

hen hierin terzijde. Het meten van de intelligentie vormde een belangrijk onderdeel. Daarbij ging het hem niet zozeer om de uiteindelijke uitkomst, maar wel op welke elementen in de test een kind slecht scoorde of juist goed. Daarvoor gebruikte men de bekende Binet-test en zelfgemaakte varianten daarop, aangevuld met andere. Vooral voor spraakgestoorde en zwakzinnige kinderen vond Waterink de Binet test ongeschikt. Bovendien had intelligentie te maken met het gevoel voor ruimte, het kunnen hanteren en identificeren van vormen, reactievermogen, concentratie, praktisch inzicht, voorstellingsvermogen en geheugen. Uit observaties van normale kinderen had hij richtlijnen opgesteld voor wat een kind op een bepaalde leeftijd moest kunnen. Welke tests een kind te doen kreeg hing overigens af van de leeftijd en de schatting van de intellectuele capaciteiten van een kind. Daarnaast werd er standaard medisch laboratoriumonderzoek verricht van bloed, urine en lumbaalvocht.

Net zo belangrijk als deze vrij 'objectieve' metingen in het laboratorium was het zogenaamde psychologisch-pedologisch onderzoek. Intelligentie zei niet zoveel over het goed kunnen functioneren in de samenleving als daarbij het karakter en de psychische structuur van het kind niet werden betrokken. Dat was ook steeds Waterinks boodschap in lezingen voor vakgenoten. Een kind dat zenuwachtig is met een normale intelligentie, kan wel eens slechter af zijn dan een rustig kind met een lage intelligentie. Gegevens uit de anamnese speelden hierin een rol: was het kind snel afgeleid? Plaste het in bed? Had het last van slecht slapen? Om iets meer over het karakter van het kind te weten te komen ontleedde men het handschrift van het kind. Daarnaast bracht de assistent het kind in spelsituaties, bijvoorbeeld het spelen met een stuk klei of het maken van een tekening. Ondertussen stelde hij of zij vragen waarop het kind al spelend een ongedwongen antwoord kon geven. Bovendien observeerde de assistent het spelgedrag zelf: komt het kind snel tot spelen? Hoe verkent een kind het nieuwe materiaal en wat doet het er uiteindelijk mee? Van meet af aan had men voor de observatie ook filmapparatuur om gedragingen van kinderen vast te leggen om later nog eens te kunnen bekijken.

Op grond van deze observaties gecombineerd met anamnetisch onderzoek kwam Waterink tot zijn diagnose en advies voor de behandeling. Dat liet hij niet aan assistenten en collega's over. De qua gedrag moeilijkste kinderen waren oudere kinderen met een licht intelligen-

tietekort, waarvan het tekort niet zo groot was dat ze als debiel konden worden beschouwd. Zij vormden in de vooroorlogse periode een belangrijk deel van de 'vrije' of particuliere pupillen. Zij waren traag waardoor ze in het lager onderwijs faalden en gedragsproblemen gingen vertonen. Moesten die kinderen naar een school voor speciaal onderwijs, waren ze op een gewone school te handhaven of was opname in een instelling het beste en zo ja, welke dan? Een vraag bij deze kinderen was ook voor welk beroep ze geschikt waren. Het was de vaste overtuiging van Waterink, dat als kinderen een beroepsperspectief kregen, dat in overeenstemming was met hun aanleg, interesses en capaciteiten, ze zich beter zouden gaan gedragen en hun gedragsproblemen thuis en op school zouden verminderen. Beroepskeuzetesten behoorden bij deze oudere kinderen, waarbij we moeten denken aan twaalf- tot twintigjarigen, dan ook standaard bij het onderzoek. Waterink tekende daarbij ook aan, dat juist deze kinderen door hun veelvuldig falen een sterk gevoel van minderwaardigheid ontwikkelden en 'het is een moeilijke maar dankbare taak om deze menschen een opleiding en een werkkring aan te bevelen, zoodat ze nog een behoorlijke positie in de maatschappij kunnen bekleeden. Temeer is dit noodzakelijk, wanneer deze personen stammen uit een intellectueel milieu, en de gezinsleden elk een behoorlijke positie bekleeden, waardoor zij steeds herinnerd worden aan hun geringe intellectueele capaciteit.'[47] Deze categorie kinderen van goed betalende ouders was ook vanwege de financiën aantrekkelijk voor langdurige opname. Zulke kinderen uit sociaal zwakke milieus hadden weer een ander probleem, namelijk dat ze door hun grote afhankelijkheid van de omgeving en het gemakkelijk volgen van slechte voorbeelden, vaak in de criminaliteit belandden, en daarom op het instituut terecht kwamen.[48] In het onderzoek naar de geschiktheid voor een beroep liet men de voorkeur van het kind zwaar wegen. Vaak pakte dat goed uit. Een zwakbegaafde jongen met een IQ van 70, die beleefd en voorkomend was en een goede motoriek had, kreeg een bevestiging van zijn wens kapper te willen worden. Een andere jongen met geheugen- en concentratieproblemen kon weliswaar geen vliegenier worden, maar was weer wel geschikt als chauffeur.

KINDEREN EN HUN 'GEBREKEN'

De jaarverslagen maken melding van de volgende 'kindergebreken': debilitas mentis, imbeciliteit, idiotie, psychopathie, criminaliteit, moeilijk opvoedbaar, neuropathie, mongolen, epilepsie, juveniele paralyse, 'hebefrenie', 'doofstomheid', 'hydrocephalus', 'chorea minor' en congenitale woordblindheid. Daarin zijn grofweg de volgende vier categorieën te onderscheiden. Allereerst de kinderen bij wie een intellectueel tekort op de voorgrond stond. Voorts moeilijk opvoedbaren, kinderen met psychische en neurotische problematiek en tot slot kinderen bij wie leerproblemen op de voorgrond stonden die niet in de eerste plaats te maken hadden met intellectuele capaciteiten.

Kinderen met een intellectueel tekort vormden de grootste categorie, zo'n zestig tot zeventig procent kreeg het label debiel, imbeciel of idioot opgeplakt. Zulke kinderen hadden soms ook lichamelijke afwijkingen als verlammingen en spasmen ('chorea minor'), epilepsie of problemen met spreken. Anderen hadden weer ernstige gedragsmoeilijkheden. Hier ging het erom uit te zoeken welke mogelijkheden een kind nog wel had om zich in de maatschappij staande te houden en op grond daarvan een advies uit te brengen. Een zwakzinnig kind moest niet bekeken worden vanuit wat het niet kon.[49]

Bij moeilijk opvoedbaren lag volgens Waterink doorgaans de oorzaak niet in het kind zelf maar in falende ouders: 'Onze ervaring betreffende de patiënten, die we rangschikten onder het hoofdstuk "moeilijk opvoedbaar" leerde ook weer dit jaar dat bij het tot stand komen van de moeilijkheden, die de ouders om advies doen vragen, de causale factor meest bij de ouders zelf ligt. Hetzelfde kan gezegd worden over de zogenaamde "nerveuze kinderen". Bijna altijd vindt men in de familie-anamnese de nervositas bij één of beide ouders terug, die daardoor minder geschikt zijn om het kind de juiste leiding te geven. Eveneens is disharmonie in het huwelijk dikwijls oorzaak dat het kind bij de opvoeding moeilijkheden gaat geven.'[50] Het waren kinderen die onhandelbaar waren en zich schuldig maakten aan kleine misdrijven. Vaak betrof het oudere kinderen, die ook nog met puberteitsproblemen te kampen hadden. Een deel van hen was binnengekomen via de kinderrechter. Afhankelijk van de diagnose luidde het advies aan de ouders eerst orde op zaken te stellen in hun eigen huis en een goede omgeving voor het kind te creëren. Daarnaast kregen ze raad over de

aanpak van het kind. Vond Waterink ze daarvoor niet ontvankelijk of waren de gedragsproblemen te ernstig, dan was het advies opname in een instelling voor moeilijk opvoedbaren. Dit laatste was ook het geval met kinderen die door psychische oorzaken of een neurotische aanleg moeilijk gedrag vertoonden.

Bij een klein aantal kinderen stonden gedragsproblemen voorop, die niet in de eerste plaats aan de opvoeding te wijten waren. Voor
72 Waterink was dit een interessante groep omdat de oorzaken divers konden zijn. Hier gold dat als men de oorzaak maar wist, de behandeling ook goed te bepalen was. Ging het om een neurotisch of 'zenuwzwak' kind dan was dat volgens hem erfelijk bepaald. Opvoeders konden door verkeerde behandeling het probleem wel verergeren. Dit waren kinderen die binnenkwamen met een complex van verschijnselen als bedplassen, nagelbijten, angsten, hysterische aanvallen, ongedurigheid en ongezeglijkheid. Daardoor ging het op school ook niet goed. Waterink adviseerde hier een milde behandeling met negeren, afleiden en het vermijden van spanningen. Straffen zouden de problemen alleen maar verergeren.[51] Het kon echter ook zijn dat een psychisch trauma de oorzaak was; Waterink hanteerde daarvoor ook de term psychastheen. Deze kinderen hadden een defect in de psyche, dat zoveel energie vergde dat ze niet toekwamen aan gewoon leren en het 'veroveren van de realiteit'. Ze leken in hun eigen wereld te leven. Hun innerlijke spanningen en conflicten slokten alle energie op. De oorzaak kon zijn dat het kind ooit vreselijk geschrokken was van iets. Door het in oefensituaties te confronteren met het trauma kon men het laten wennen aan datgene wat eerst zoveel schrik aanjoeg en kon het genezen.[52]

De vierde maar kleine groep bestond uit kinderen bij wie leerproblemen voorop stonden, maar uit onderzoek bleek dat ze intellectueel normaal begaafd waren. Soms kon Waterink constateren dat het zelfs hoogbegaafdheid betrof. Leerkrachten hadden dan schuld aan de problemen, door het kind onvoldoende uitdagend onderwijs te bieden. Ze verveelden zich dood op school en kregen een hekel aan het eindeloos moeten uitvoeren van opdrachten die ze al lang konden. De intelligentietests in het laboratorium scoorden hier hun beste resultaten. Bij zulke kinderen was het advies bij ontslag simpel: zij moesten gewoon een klas overslaan. Leerproblemen konden ook het gevolg zijn van een 'neurologisch' defect. Daardoor hadden kinderen moeite met

lezen, rekenen of schrijven, door Waterink aangeduid als alexie, acalculie en agrafie. In samenwerking met de school ontwikkelde het laboratorium aangepast leermateriaal voor rekenen en taal. Die problemen zouden niet verdwijnen, maar door aangepast materiaal kreeg het kind wel hulpmiddelen om de problemen wat te overwinnen. Bij ontslag ontving de onderwijzer hiervoor de nodige richtlijnen.

Soms vond men bij kinderen van wie de diagnose bij opname wel duidelijk was, aanvullende problemen, die voor het kind een extra handicap waren. Een zesjarig jongetje met het syndroom van Down dat nog niet praatte, bleek bijvoorbeeld doof te zijn. Hij is doorgestuurd naar Effatha. Een ander kind met dezelfde handicap bleek een te langzaam functionerende schildklier te hebben, waardoor het traag was. Dit was bijvoorbeeld ontdekt door röntgenfoto's van de handwortel.[53] Bij verscheidene typen kinderen vormde het praten een extra probleem. Zij spraken niet of gebrekkig, stotterden en hakkelden. Daarom ging het instituut in 1936 een samenwerkingsverband aan met mevr. P. C. Weeldenburg-Gisolf, die in het instituut een gratis onderkomen kreeg voor haar 'consultatiebureau voor spraak- en stemafwijkingen'. In ruil daarvoor moest ze kinderen uit het instituut 'kosteloos' behandelen.[54]

In de jaarverslagen ging veel aandacht uit naar de speciale gevallen, om het belang van het instituut aan te tonen. Dat van 1935 maakte melding van een jongen met sensorische afasie: hij kon niet praten sinds een hersenziekte op tweejarige leeftijd. Zijn gehoor was echter intact. Bij onderzoek bleek dat zijn visuele waarneming uitstekend functioneerde en dat zijn intelligentie bovennormaal was. Twee jaar later beschreef Waterink een vijftienjarige jongen met juveniele paralyse, die was opgenomen met de diagnose congenitale lues. Dat is een geslachtsziekte die bij de geboorte van de moeder op het kind is overgedragen. Hij kreeg psychosen en in enkele weken tijd was het een geestelijk wrak geworden. Dit ging gepaard met halfzijdige verlammingen en niet meer kunnen spreken. Behandeling met malariamedicatie, toen ook gebruikt voor psychosen, hielp bij deze jongen niet.

De jaarverslagen geven tevens aan dat Waterinks werk in zijn instituut voor een belangrijk deel aansloot bij wat in vakbladen verscheen. Dat geldt allereerst de aandacht voor echte 'domheid' en 'schijndomheid'. Ook discussie over leer- en levensverstand in de pedagogische vakbladen zien we weerspiegeld in de jaarverslagen. Er zijn kinderen

die zich met een lage intelligentie toch nog goed kunnen redden en kinderen met een hogere intelligentie die nauwelijks weet hebben hoe ze zich in het dagelijks leven kunnen handhaven. Elk jaar constateerde men onder oudere pupillen jongelui die met het etiket debiel of imbeciel binnenkwamen opvallende intellectuele begaafdheid. Het verslag over 1934 maakt melding van een 19-jarig 'imbeciel' meisje dat in enkele seconden kon uitrekenen op welke dag een bepaalde datum viel. Op een reeks van tachtig data maakte ze slechts acht fouten. Met de kennis die we nu hebben zouden we dit als autisme hebben bestempeld, een ziektebeeld dat pas na de Tweede Wereldoorlog in de belangstelling kwam. Vernieuwend was Waterink met zijn identificatie van partiële leerdefecten. Woordblindheid of dyslexie, waardoor kinderen ten onrechte voor dom werden versleten, kreeg pas na de Tweede Wereldoorlog in de pedagogische literatuur aandacht.

DE SCHOOL

Van begin af aan was in het instituut een school ondergebracht. In de periode aan het Valeriusplein ging het om een klein klasje. Na de verhuizing naar de Vossiusstraat, toen het aantal pupillen ook toenam, maakte de school een groei door en werd het zelfstandig ten opzichte van die van Groot Emmaus. Wel bleef het onder hetzelfde schoolbestuur vallen. Eisses werd nu officieel hoofdonderwijzer. Hij kreeg als beginnend hoofd veel steun van zijn oud-collega en hoofdonderwijzer van de school van Groot Emmaus, die hem met raad en daad terzijde stond in de werving van personeel en het contact met het ministerie.

De lokalen waren ondergebracht op de tweede verdieping van het pand. Niet alle kinderen bezochten overigens de school. Velen waren niet meer leerplichtig. Door de groei kon Eisses in 1933 een onderwijzeres aanstellen, mej. Mink, die eveneens als hijzelf als leerkracht op Groot Emmaus had gewerkt. De dertig tot veertig kinderen werden in twee groepen verdeeld, A en B. In welke een kind terecht kwam hing niet af van hun leerniveau, maar van hun handicap en leerproblemen. Het onderwijs was dan ook zeer individueel, niet alleen omdat het een komen en gaan was van kinderen, maar ook 'om de grote verscheidenheid van ontwikkeling en eigenaardigheden' van kinderen. Zij varieerden sterk in intelligentie, karakter en aanpassingsvermogen. Boven-

dien verschilde het doel van de behandeling per kind.[55] Toen het aantal leerlingen in januari 1937 tot 48 was gestegen, ging men omzien naar een derde leerkracht. Het werd mej. J. A. H. van der Veen, die al in het lager onderwijs had gewerkt en de laatste jaren op diverse scholen als wachtgelder had ingesprongen. Scholen waren bij benoemingen verplicht wachtgelders aan te stellen. Zij moest voor haar aanstelling echter eerst op de school van Groot Emmaus ervaring opdoen voor ze op die van het Paedologisch Instituut aan de gang mocht. Met haar aanstelling zonderde men de minst begaafde leerlingen af van de rest. De nieuwe onderwijzeres kreeg dit bezinkingsklasje onder haar hoede. De leerlingen waren nu dus verdeeld over drie groepen A, B en C. De school werkte nauw samen met het laboratorium. De uitkomsten van onderzoek werden aan weerszijden getoetst, want 'door deze manier van werken worden de leerlingen van verschillende kanten bezien en beoordeeld'.[56] De school signaleerde bij leerlingen een bepaalde uitval op deelgebieden, hetgeen voor het laboratorium interessant was. Omgekeerd reikte het laboratorium leermiddelen en leerstof aan voor individuele kinderen. Aangezien vele kinderen problemen hadden met lezen, schrijven en rekenen ontwikkelden school en laboratorium aangepaste methoden. Ook Eisses merkte regelmatig het verschijnsel van schijndomheid op: 'Meermalen komt het bij het onderzoek voor, dat leerlingen, die "men" voor achterlijk houdt, het inderdaad niet zijn. Leerlingen, die op een bepaald gebied uitvallen, voor één vak of onderdeel b.v. in taal of rekenen. Dan de oorzaak op te sporen en een methode te vinden om de leemte aan te vullen, stemt tot dankbaarheid.'[57]

HET ROER OM

Na 1935 kristalliseerde de behandeling zich meer uit. De oorspronkelijke bedoeling om vanwege de inkomsten 'vrije pupillen' zo lang mogelijk op te nemen, bleek op den duur in de praktijk niet haalbaar. De ernst van de handicap en de betalende instantie gingen meer en meer de opnameduur bepalen. Kinderen met de kortste periode van opname waren vaak kinderen van particulieren die zelf de verpleegprijs betaalden. Die met een verblijfsduur van twee tot drie maanden waren doorgaans zwakzinnig en ter observatie afkomstig uit 's Heeren Loo, Loozenoord, Groot Emmaus of de Willem van den Berghs-

tichting. Datzelfde gold voor moeilijk opvoedbaren, die vervolgens in andere tehuizen belandden. De regeringspupillen onder hen bleven wel wat langer, vaak drie tot zes maanden, alhoewel voor hen in rapporten twee maanden waren gereserveerd. Dat was te wijten aan bureaucratische rompslomp waardoor het langer duurde voor ze in een heropvoedingsgesticht terecht kwamen. Degenen die een half jaar tot een jaar bleven waren de 'wetenschappelijk interessante gevallen' voor
76 wie men met het oog op therapie een langer verblijf ook wenselijk achtte. Een van die pupillen was een 12-jarige jongen, die door een onderwijzer naar het instituut was verwezen in verband met advies voor een verdere opleiding. Deze jongen was gaandeweg traag geworden op school, schokte met zijn hoofd en schouders, maakte eigenaardige geluiden, zag bij vlagen scheel, was prikkelbaar en kreeg regelmatig driftbuien. In het instituut constateerde men 'chorea minor', die al langer moest hebben bestaan en waarvoor men in overleg met de huisarts een rustkuur voorschreef. Daarna namen gaandeweg de verschijnselen in intensiteit af. Waterink verzuchtte hier dat enige kennis bij onderwijzers geen overbodige luxe is. Met dankbaarheid constateerde hij dat de lezingen die het Paedologisch Instituut dat jaar had gehouden voor onderwijzers goed bezocht waren.

Ook kwamen er veranderingen in de structuur van het instituut. Dat begon na vertrek van Waterinks zus en de hoofdverpleegster.[58] Mej. M. A. A. Veldhorst volgde hen in 1935 op. Zij kreeg echter meer bevoegdheden en werd op aandringen van 's Heeren Loo tot directrice aangesteld. Waterink, die als een spin in het web van de organisatie zat en zijn zus en de hoofdverpleegster M. van Reenen vermoedelijk redelijk goed kon aansturen, kreeg te maken met een vrouw die gaandeweg haar eigen taken en verantwoordelijkheden wilde veilig stellen. Zij had daarbij het bestuur van 's Heeren Loo achter zich. Dat stelde een reglement op voor haar functioneren als directrice en een ander reglement dat Waterinks takenpakket regelde. De directrice was verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding en met name de verzorging, huishouding en administratie. Zij ging ook over de benoemingen en ontslagen in deze domeinen. Waterink zou vooral gaan over wetenschappelijk onderzoek en de diagnostiek. De directrice moest zijn aanwijzingen voor de behandeling van kinderen opvolgen. Bij onenigheid tussen beiden diende een aparte commissie uit het bestuur als bemiddelingsinstantie. Haar eigen vakantie regelde de directrice

in overleg met die commissie. In 1938 lagen de beide reglementen in de vergadering van directeuren van de VU. Dezen stelden dat ze in strijd waren met het oorspronkelijk contract waarin was vastgelegd dat de hoogleraar-pedagoog van de VU de algehele directeur was. Verder dan deze constatering kwam het niet, omdat de exploitatie van de instelling nu eenmaal in handen was van 's Heeren Loo.[59]

Deze gang van zaken heeft echter wel de beraadslagingen bepaald van de komende tijd toen de verlenging van het contract met 's Heeren Loo onderwerp van bespreking werd. De in 1930 opgestelde en in 1933 herziene overeenkomst had bepaald dat het contract elke tien jaar opnieuw moest worden bekeken en bijgesteld. Toen 1941 dichterbij kwam, nam de VU bijtijds contact op met het bestuur van 's Heeren Loo om de verplichte contactcommissie weer aan het werk te zetten. Deze commissie werd van de VU uit bemand met twee directeuren, de notarissen Wolzak en Grosheide, en van 's Heeren Loo uit door de voorzitter Aalders en bestuurslid Koch. Alle partijen hadden behoefte aan verandering. De VU vanwege de opgelegde nieuwe organisatiestructuur. Voor 's Heeren Loo was het sterk oplopende tekort een belangrijke reden. Dat was inmiddels gestegen tot fl. 40.000. Het laatste jaar, en 1938 was toevallig een goed jaar met het hoogste aantal verpleegdagen, was het tekort iets ingelopen tot fl. 31.000. 's Heeren Loo stelde voor Waterink een rapport te laten opstellen over de toekomst en eventuele reorganisatie.[60] Waterink zelf had ook behoefte aan verandering omdat hij, en dat was voor iedereen duidelijk, liever moeilijke dan zwakzinnige kinderen ter observatie opnam.

Op 19 april 1939 verzond Waterink zijn nieuwe plan aan 's Heeren Loo en directeuren van de VU. Daarin stelde hij de integratie voor van het instituut en het laboratorium. Dan zou de organisatie aan de top voordeliger kunnen. Hier zette hij dus de directrice met haar nieuwe bevoegdheden buiten spel. Voorts wilde hij eigenlijk justitiële en zwakzinnige kinderen voortaan weren. Justitiële kinderen brachten weinig geld in het laatje omdat de vergoedingen minimaal waren. Het weren van zwakzinnige kinderen zou als voordeel hebben dat de medische (en dure) staf in de vorm van drie artsen voortaan overbodig was. Tegelijkertijd wilde hij de verpleegprijs opvoeren tot fl. 1200 per jaar per kind en het aantal opgenomen kinderen inperken tot 24. Zijn instituut moest er een worden voor 'klassenpatiënten'. Hij had namelijk regelmatig te maken met ouders die hun kinderen elders lieten op-

nemen voor behandeling, vanwege 'de aard van de inrichting'. De integratie van laboratorium en instituut zou verder als voordeel hebben dat assistenten in het laboratorium ook in het opvoedend werk van het instituut konden worden betrokken. Dat vormde niet alleen een besparing op de personeelslasten, maar ook een verhoging van de kwaliteit van de zorg. Samenvoeging zou het bovendien gemakkelijker maken om particuliere giften te verkrijgen en de mogelijkheid bieden de

ruimtes functioneler te gebruiken. Opmerkelijk is dat hij zich (weer) rijk rekende door allereerst in zijn begroting een bedrag van fl. 1250 aan subsidie op te voeren uit het 'prophylaxe fonds' en fl. 1750 als opbrengst van de school. De school zou dan externe leerlingen op gaan nemen met elk een schoolgeld van honderd gulden. Bovendien zouden de inkomsten uit het laboratorium ten goede komen aan het instituut. De directrice kwam er niet meer op voor, wel een gediplomeerde verpleegster en tien (goedkope) ongediplomeerde meisjes. Dat was aanzienlijk minder dan voorheen, maar dat moest ook kunnen met minder kinderen. Hij ging er ook vanuit dat 's Heeren Loo het pand tegen een symbolisch huurbedrag van een gulden per jaar voor gebruik zou afstaan.[61]

De administrateur van de VU stelde echter dat Waterink vele posten op de begroting te rooskleurig had berekend.[62] Niettemin gingen de VU en 's Heeren Loo over tot ontbinding van het contract, en werd er een stichting opgericht die het bestuur van het instituut zou vormen. Grotendeels gebeurde wat Waterink had voorgesteld. Daarmee ging het instituut de oorlog in als een instelling voor neurotische en psychopate kinderen en kinderen met leerproblemen. Het instituut kreeg het pand inclusief de inventaris van 's Heeren Loo ter waarde van fl. 22.000 in bruikleen als een vorm van subsidie. Zo brak er een geheel nieuwe fase aan.

[5] Het Paedologisch Instituut op eigen benen

Marjoke Rietveld-van Wingerden

Vanaf 1941 viel het instituut niet meer onder 's Heeren Loo, maar onder de daarvoor opgerichte Stichting Het Paedologisch Instituut. Het voltallige bestuur vergaderde slechts eenmaal per jaar. Zakenmensen, artsen, predikanten en directeuren van de Vrije Universiteit waren daarin vertegenwoordigd. Zij waren vooral in zakelijk opzicht bij het PI betrokken. Het dagelijks bestuur kwam vaker bijeen, bij voorkeur tijdens dinertijden.

Naar gereformeerd gebruik was de grondslag de bijbel en de drie formulieren van eenheid. Het instituut presenteerde zich evenwel als een protestants-christelijke, interkerkelijke instelling. De verscheidenheid van kerkelijke richtingen kwam tot uitdrukking in de samenstelling van het bestuur, de directie, de staf en het personeel. Voor wat betreft de opname van kinderen was er, net als voorheen, een open toelatingsbeleid: de levensbeschouwelijke achtergrond van de pupillen speelde geen rol. In het dagelijks leven van het instituut en de school was de christelijke identiteit duidelijk merkbaar in de sfeer en christelijke gewoonten als gebed, bijbellezingen en -vertellingen. Dat werd gaandeweg echter wel minder nadat Waterink in 1961 vertrok. De christelijke identiteit kwam ook tot uitdrukking in de huisregels. De eerste regel was dat het ijdel gebruik van Gods naam door personeel ontslag op staande voet tot gevolg zou hebben. Hetzelfde gold voor onzedelijke woorden of gebaren en lidmaatschap van een neutrale vakbond.[1]

Ernstig zwakzinnige kinderen kwamen niet meer voor opname in aanmerking. Bovendien verschoof het accent van observatie naar behandeling. De school kreeg daarin een nadrukkelijker taak. Deze ging ook externe leerlingen opnemen, die vanuit het PI begeleiding kregen. In dit hoofdstuk beschrijven we de naoorlogse ontwikkelingen in opnamebeleid, onderzoek, diagnostiek en behandelmogelijkheden.

DE EXPLOITATIE

Instellingen van de vereniging 's Heeren Loo zonden vanaf 1941 geen kinderen meer ter observatie. Dat jaar was aanvankelijk het aantal opgenomen kinderen dan ook beperkt, al kon Waterink in januari 1942 verheugd mededelen dat in het voorgaande jaar de bezettingsgraad was gestegen van 16 in januari tot 33 in december 1941.[2] Om bekendheid te geven aan de nieuwe opzet van het instituut verscheen een mooi informatieboekje, geïllustreerd met foto's van een schoollokaal, een hoekje in het laboratorium, een eenpersoonsslaapkamertje, speelzaal voor meisjes en natuurlijk een vooraanzicht van het monumentale pand. Particuliere patiënten konden in klasse I of II worden opgenomen. De verpleegprijzen van klasse I waren fl. 4,50 per dag of fl. 1600 per jaar; tweedeklas pupillen moesten fl. 3,50 per dag of fl. 1200 per jaar opbrengen. Schoolgeld was bij de prijs inbegrepen. Röntgenfoto's, geneesmiddelen en andere extra kosten werden apart in rekening gebracht, tenzij ouders fl. 0,50 per dag of fl. 200 per jaar extra betaalden. Net als voor de oorlog kregen kinderen van klasse I een eigen kamer, terwijl die van klasse II zich tevreden moesten stellen met een kamer voor meerdere kinderen, soms zelfs meer dan twintig. Eersteklas kinderen verbleven op kamers in een aparte gang.

Van het oorspronkelijke plan van Waterink om de bezettingsgraad te beperken tot 24 kinderen, alleen particuliere patiënten die de volle prijs betaalden op te nemen en het instituut en laboratorium te integreren, kwam niet veel terecht. Nog tijdens de oorlogsjaren steeg het aantal kinderen tot veertig, zakte de verpleegprijs met enkele honderden guldens en kwamen toch ook kinderen via justitie en hulpverlenende instanties binnen tegen een sterk gereduceerd tarief. Bovendien fungeerde het instituut als onderduikadres voor zowel volwassenen als kinderen, waaronder ook joden. De schulden liepen op, zo zelfs dat Waterink uit eigen middelen in 1945 fl. 10.000 in de kas stortte om oude schulden af te betalen.[3]

Na de oorlog breidde het werk zich gestaag uit. Dat was allereerst te danken aan de Vrije Universiteit, die in 1948 de belendende percelen Vossiusstraat 54 en 55 aankocht ten behoeve van een laboratorium. Het laboratorium was sinds 1947 een afzonderlijke instelling onder de naam Laboratorium voor Toegepaste Psychologie (LTP) dat voor zijn dienstverlening commerciële prijzen in rekening bracht. Het per-

Het PI en links ervan het Laboratorium voor Toegepaste Psychologie.

ceel nummer 56 kwam nu geheel beschikbaar voor het instituut en de daarbij behorende school. In de jaren 1948-49 steeg het aantal pupillen van 60 tot 90. Onder hen waren ook kinderen met traumatische oorlogservaringen, doorgestuurd door de Vereniging 1940-1945. Vele ouders betaalden niet het volle pond. Mede vanwege de stijging van de kosten voor voeding en personeel moest de stichting tot geldleningen overgaan. Met aanvankelijk gering succes voerde Waterink in
82 1948 een suppletiefonds in. Daarvoor maakte hij reclame in *Moeder* en schreef hij stukjes die kerkenraden in hun kerkblad konden plaatsen: ouders van gezonde kinderen konden hun dankbaarheid tonen door jaarlijks of op de verjaardag van hun oudste kind een bedrag over te maken. Zij kregen daartoe een verjaarsdagkaart thuisgestuurd. Toch bleef het moeilijk om giften binnen te krijgen. Dat lag volgens Waterink vooral aan het type opgenomen kinderen: 'Men offert graag voor blinden en doven, met imbecielen heeft men medelijden. Maar "ondeugende" kinderen, onsociale kinderen en criminele kinderen vindt men eigenlijk alleen maar ráár. En men begrijpt niet, dat juist hier de moeilijke problemen liggen en dat juist dit werk sociaal zo uitermate belangrijk is.'[4]

De schulden waren in 1951 zo gestegen, dat aan liquidatie werd gedacht. Drie jaar later was men grotendeels uit de financiële problemen, zelfs zodanig dat aan de nodige renovatie van gebouw en inventaris kon worden gedacht. Dat was mede te danken aan een subsidie van fl. 10.000, die de Vrije Universiteit sinds 1951 toekende, nadat Waterink het belang van het Paedologisch Instituut voor de praktijkopleiding van psychologen en pedagogen had aangetoond. Bovendien kreeg het instituut in 1954 voor het eerst rijkssubsidie ten behoeve van wetenschappelijk werk ten dienste van de geestelijke volksgezondheid. Dat bracht jaarlijks fl. 4200 in het laatje. Door de betere financiële situatie kon een opnamestop worden ingevoerd zodat er meer ruimte kwam voor recreatie, slapen en de nodige behandelkamers. Het bestuur bracht de bezettingsgraad terug tot maximaal tachtig kinderen en voerde tegelijkertijd een prijsverhoging door van de verpleegkosten. Het had succes; in 1953 was de gemiddelde bezettingsgraad tot tachtig en in 1954 tot 74 gedaald. Sinds die tijd waren er zelden meer dan tachtig kinderen tegelijkertijd opgenomen. Het gemiddeld aantal kinderen bedroeg 65 tot tachtig.[5]

Een belangrijke onkostenpost vormde het personeel. Het oude en

Toiletten en wasgelegenheid voor de verbouw.

ondoelmatige gebouw maakte extra personeel noodzakelijk. Zo waren er voor de verzorging van de 65-80 kinderen zo'n dertig personen in dienst. De helft ervan was assistent- of leerlingverzorgster in opleiding. Zij volgden de verplichte en sinds 1950 aan het instituut gegeven cursus kinderbescherming A en B. Daarnaast waren er drie portiers, vier personen huishoudelijk personeel, vier administratieve krachten en een klusjesman/stoker. Hun aantal breidde zich met het voortschrijden der jaren alleen maar uit. Het personeel werd onderbetaald. Dat had tot gevolg dat er vele mutaties waren. Verzorgsters die hun diploma hadden behaald zochten spoedig een andere werkplek. Vele leidsters waren jong, zo'n zestien of zeventien jaar, en konden de verantwoordelijkheid niet aan. Bovendien miste men mannelijke leiders, zo vermeldde een circa 1955 opgesteld klachtenboek. Bij het 25-jarig bestaan in 1956 bracht Waterink in zijn rede hulde aan allen die de afgelopen 25 jaar aan het instituut hadden gewerkt: 'hun salaris kwam zelden of nooit uit boven de 50 % van dat, wat elders werd uitgekeerd, maar de verantwoordelijkheden, die op hun schouders werden gelegd en de werktijden, die van hen werden gevraagd, lagen meermalen ver boven die, welke elders in soortgelijke posities werden aangetroffen. En enigermate geldt dit vandaag nog.'[6] Daarbij kwam dat het instituut in de top juist zwaar was. Naast Waterink waren er een waarnemend directeur, een arts en vier tot vijf psychologen. Deze psychologen waren noodzakelijk sinds het laboratorium zelfstandig was. Ze zijn ook een teken van de veranderende insteek in de behandeling.

Net als voorheen was Waterink de persoon die het gezicht naar buiten toe bepaalde en die zich vooral bezig hield met de exploitatie van het instituut. Voor hij in 1954 voor een halfjaar naar Amerika vertrok, schreef hij dan ook een uitgebreid memorandum voor het bestuur. Daarin benadrukte hij het speciale karakter van het instituut: 'Het instituut moet gezien worden als een gespecialiseerde inrichting, indirect verbonden aan een universiteit. Het is geen opvoedingsinrichting, het is geen kinderhuis, maar het is te vergelijken met een kliniek. Als zodanig wordt het ook door de regering erkend. (...) Ons Paedologisch Instituut in Amsterdam is het grootste van de drie bestaande. Het is ook het oudste en heeft verreweg het meeste werk gedaan. Er wordt uit den aard der zaak van ons verwacht, dat wij het voorbeeld geven en dat wij de stand, die wij pretenderen te hebben, ook naar buiten ophouden.'[7] Klaarblijkelijk vreesde Waterink dat tijdens zijn afwezigheid het

instituut door verkeerd beleid zou vervallen tot een van de vele kindertehuizen en daarmee zijn bestaansrecht in gevaar bracht. Hij bracht de bestuursleden dan ook onder ogen dat het instituut geen filantropische instelling was. Bij de selectie van kinderen moest men kieskeurig zijn. Bovendien was het instituut niet ingesteld op het geven van een blijvende opvoeding. Daarvoor was ook het gebouw ongeschikt. Impliciet dekte Waterink zich zo in tegen kritiek die mogelijkerwijs kon komen op de slechte behuizing. Om de kwaliteit van zijn instituut te benadrukken haalde hij een citaat aan uit het oordeel van de leden van het Algemeen College van Toezicht, Bijstand en Advies voor het Rijks-, Tucht- en Opvoedingwezen van twee jaar daarvoor: 'deze inrichting kan gerust een modelinrichting worden genoemd'. Het is niet voor niets dat de regering de laatste drie jaar buitenlandse gasten naar onze inrichting stuurde, zo voegde hij daaraan toe. Een van die bezoekers was Jean Piaget enkele jaren later (in 1958). Het is de vraag of Waterink de zaak niet mooier voorspiegelde dan de werkelijkheid was. Medewerkers verklaarden na het vertrek van Waterink, dat deze zich eigenlijk schaamde voor het instituut, omdat het in verval was geraakt en de wetenschappelijke onderbouwing niet altijd duidelijk was. Waterink was wel goed in het scheppen, maar niet in het onderhouden, zo stelde menigeen.[8]

Aan de ouderwetse en ondoelmatige behuizing kwam een einde in 1961. De Vrije Universiteit had het pand in 1957 gekocht van de Vereniging 's Heeren Loo, waarna een ingrijpende verbouwing volgde. De stichting Voor het Kind gaf advies inzake de indeling van de ruimten en het kleurgebruik. De verbouwing was hard nodig want het werken met kleine groepen vergde een andere indeling van het pand. Bovendien wilde men een goede sfeer scheppen, waarin het kind zich kon thuis voelen. Slaapkamers, sanitair, groepsruimten en speelkamers ondergingen een voor die tijd kleurige facelift. In de slaapkamers creëerde men meer privacy voor kinderen, zodat ze hun eigen hoekje konden inrichten. Wc's kregen tussenschotten en deuren, de keuken onderging een renovatie en diverse vloeren werden vervangen. De Vrije Universiteit als beheerder van het pand bekostigde grotendeels de verbouw. Voor enige jaren kon het gebouw er weer tegen. In 1989 is het pand in de Vossiusstraat uiteindelijk toch ingeruild voor een moderner pand in Duivendrecht.

Een slaapzaal voor de verbouw.

Een slaapzaal na de verbouw.

DE PUPILLEN

Ernstig zwakzinnige kinderen werden na 1941 geweerd; licht zwakzinnige kinderen kwamen alleen nog voor opname in aanmerking als er bijkomende problematiek was. De folder uit 1941 somde de volgende 'kindergebreken' op: 'Psychiatrisch-neurologische gevallen, psychopaten, moeilijk opvoedbaren (nerveuzen, etc), licht intellectueel-
88 defecten (alectici, acalculici, licht debielen, enz.) en spraakgebrekkige kinderen.'

Het accent verschoof sindsdien naar neurotische kinderen en kinderen met partiële defecten, gedragsproblemen en spraakstoornissen. Bij partiële defecten ging het om vooral dyslectische of 'woordblinde' kinderen. Zij hadden moeite met lezen, schrijven of rekenen, door Waterink respectievelijk als alexie, agrafie en aculculi aangeduid. Mede als gevolg daarvan hadden ze concentratieproblemen of een te traag tempo. Daarnaast waren er kinderen opgenomen met ernstige gedragsproblemen; veelal ging het om pupillen die door de kinderrechter waren geplaatst. Voor zulke regeringspupillen gold nog steeds een opnameplicht. Kinderen met spraakstoornissen kwamen op een aparte afdeling terecht; voor hen gold automatisch een langere opnameduur.

In de praktijk ging het vaak om een combinatie van problemen. Dat was bijvoorbeeld het geval met Kees, die omstreeks 1955 op tienjarige leeftijd op het PI kwam voor leer- en gedragsproblemen. Thuis was hij onhandelbaar, terwijl hij soms ook wegliep en kleine diefstalletjes pleegde.'Bovendien deden zich verschijnselen voor van encopresis diurna [overdag in de broek poepen] en van pavor nucturnus [angst in het donker]. Op school kon hij vnl. met de vakken taal en lezen niet meekomen. Uit de anamnese, door de ouders gegeven, bleek dat Kees van jongsaf een druk en nerveus kind was. Op school had hij van meet af aan moeite met taal en lezen. Omdat hij verder geen domme indruk maakte, schreef men zijn slechte resultaten aanvankelijk toe aan onwil en luiheid. Pas op den duur ging men vermoeden dat hier wellicht sprake was van een partieel defect. Gedurende zijn eerste schooljaar werd Kees steeds moeilijker. In zijn tweede schooljaar werd een zusje geboren. Nadien begon Kees te lijden aan encopresis. Een jaar later moest zijn moeder in het ziekenhuis worden opgenomen. Kees ging voor enige tijd uit huis. Na zijn terugkomst begon hij geld weg te

nemen van zijn ouders. Hij was onhandelbaarder dan ooit; liep, wanneer hij werd gestraft, van huis weg. Bij ons onderzoek bleek dat Kees een storing in het woord- en klankbeeld had, die zijn moeilijkheden op het gebied van taal en lezen volledig verklaarde. Overigens had hij een normaal verstand, dat vooral in practisch opzicht goed was ontwikkeld. Karakterologisch imponeerde hij als een neurotische jongen, die langs de weg van schoolmoeilijkheden – gebrek aan begrip thuis – [en] reactieve onhandelbaarheid, was verzeild geraakt in de vicieuze cirkel. Kees was zeer depressief en ontmoedigd, bovendien zeer negatief ingesteld t.a.v. alles wat met school en leren te maken had. Hij gedroeg zich onverschillig, vermeldde "neutraal" dat hij naar Amsterdam moest omdat hij "alectisch" was (zijn onderwijzer had hem dit verteld), repte niet over de moeilijkheden thuis.'[9]

Kees was relatief oud bij opname. De gemiddelde leeftijd bij opname lag op acht tot negen jaar. Kinderen ouder dan 13 jaar kwamen helemaal niet meer voor opname in aanmerking. Dat kwam mede omdat aan het instituut alleen een lagere school was verbonden. Die verjonging had positieve kanten, zo had Waterink al in 1948 het bestuur voorgehouden: jonge kinderen waren prettiger in de behandeling en omgang. De zusters beaamden dat, de sfeer was erop vooruitgegaan. Met grote, haast volwassen jongens, deden zich meer conflicten voor met de leidsters. Bovendien waren bij oudere kinderen niet zulke goede resultaten te bereiken. Ook was het voordeel dat bij jonge kinderen de groepen groter konden zijn, zodat er veel minder personeel nodig was, aldus Waterink.[10] Behalve jonger waren de kinderen ook merendeels jongens. Dat was in alle jaren het geval. Meisjes vormden slechts een vierde tot een vijfde deel van de pupillen.

Vele kinderen waren bij opname zes of zeven jaar en vaak nog jonger. Dat had te maken met de indicaties voor opname. Leerproblemen openbaarden zich als kinderen de eerste en tweede klas van de lagere school bezochten. Spraakproblemen werden doorgaans bij kinderen van drie en vier jaar problematisch. Een zo'n kind was de driejarige Freddy, een jongen met een nerveuze, gespannen en aan een schildklierafwijking lijdende moeder. Hij was geboren in 1949 en kwam in behandeling omdat hij thuis ongehoorzaam, agressief, driftig en koppig was, en nog niet sprak. De conclusie bij de *intake* was dat het kind autistische trekken had en een disharmonie in gedrag en structuur. Het niet spreken moest gezien worden als gevolg hiervan. Toch

ging men aanvankelijk niet tot opname over omdat men dat bij zulke jonge kinderen alleen in het uiterste geval gerechtvaardigd vond. Dat blijkt ook uit de bewaard gebleven correspondentie van Waterink met ouders. Als het even kon probeerde hij een peuter of kleuter ambulant te begeleiden door contact te onderhouden met de ouders en de leidster van de kleuterschool en hen van de nodige raad te voorzien. Dit gebeurde ook bij Freddy. Hij zou naar een gewone kleuterschool gaan
90 (die liet in die tijd nog driejarigen toe) in de buurt van zijn ouderlijk huis, waar hij onder ervaren leiding de mogelijkheid zou hebben tot contact met en aanpassing aan een groepje andere kinderen. Tegelijkertijd zou hij dan een spraakbehandeling krijgen. Zo bleef de band met het ouderlijk milieu bewaard en kon deze misschien ook iets losser worden. Men hoopte zo kind en ouders – speciaal moeder – ten gunste te beïnvloeden. 'Deze poging faalde helaas, mede ook omdat moeder de situatie met Freddy niet meer aankon. Bovendien werd zij in deze tijd opnieuw zwanger, hetgeen de toestand nog compliceerde. Derhalve werd toen besloten tot opname in het instituut.'[11]

Vele kinderen waren doorverwezen door een andere instelling. In het begin van de jaren vijftig was driekwart van de kinderen doorgestuurd door een kinderrechter, voogdijraad, Raad voor de Kinderbescherming, voogdijvereniging, gemeentelijke sociale dienst of, alleen in begin van de jaren vijftig, een kerkelijke diaconie. Zij namen de bekostiging van de verpleeggelden grotendeels op zich. De overige kinderen waren particuliere patiënten uit het hele land en soms uit overzeese gebiedsdelen. Het aantal particuliere pupillen nam geleidelijk af, mede omdat de verpleegprijs steeg. Deze trend zette zich na 1960 voort. Hun aandeel was in 1963 gedaald tot tien procent. De verpleegprijs steeg tot fl. 14,50 per dag in 1960 en fl. 22,50 in 1965.

De kinderen kwamen voor het merendeel thuis vandaan en soms van grootouders of een pleeggezin. Slechts tien tot vijftien procent was voor opname in een andere instelling als een kindertehuis geweest. Daartegenover stond dat bij ontslag slechts de helft naar huis terugkeerde. De overige kinderen gingen naar een pleeggezin (vijftien procent) of een inrichting als het kindertehuis Neerbosch, Heldringstichting, een tehuis voor moeilijk opvoedbaren of naar een dergelijke instelling in de buurt van hun ouderlijk gezin. Deze verhoudingen waren redelijk constant en golden bijvoorbeeld ook nog in 1963.

Kinderen bleven een aanzienlijke tijd opgenomen. Korte opnames

van ongeveer drie maanden, waarin observatie centraal stond, betroffen maar enkele kinderen. Anderen waren maar liefst vier tot vijf jaar opgenomen. De gemiddelde opnameduur bleef echter redelijk constant en lag op zo'n veertien tot zeventien maanden.

VERANDERINGEN IN DIAGNOSTIEK EN BEHANDELING

Net als in de vooroorlogse jaren waren tal van specialisten als consulent of werknemer in de dienst van het Paedologisch Instituut. Zo benoemde het bestuur in 1952 de psychiater Wetter om de opengevallen plaats van waarnemend directeur, de psycholoog R. A. C. Mulder, in te nemen. Hij werd in 1957 weer opgevolgd door de psycholoog Jan de Wit. Toen trok men een hoogleraar neurologie en psychiatrie (Joh. Booy) aan als consulent. Hij was betrokken bij onderzoek naar de impact van neurologische afwijkingen op het gedrag en het lichamelijk functioneren. Hij kon zonodig ook medicijnen voorschrijven, al was het gebruik van medicijnen rond 1957 nog beperkt. Daarnaast was hij belast met het afnemen van EEG's[12] om mogelijke neurologische afwijkingen op te sporen. Drie jaar later was er ook een internist verbonden aan het instituut. Deze G. Hellinga onderzocht kinderen waarvan men vermoedde dat er bijvoorbeeld een stofwisselingsziekte in het spel was. Een oogarts (C. M. J. Velzeboer) en even later ook een keel-, neus en oorarts waren betrokken bij kinderen bij wie men vermoedde dat een zintuiglijk probleem meespeelde. De psychiater, een externe huisarts en een inwonende gediplomeerde verpleegster waren verantwoordelijk voor de regelmatige controles van kinderen inzake hun lichamelijke en geestelijke gezondheid.[13]

Vergeleken met de vooroorlogse jaren deden zich wel belangrijke ontwikkelingen voor in de behandeling. Die hingen deels samen met een verandering in type kinderen dat voor opname in aanmerking kwam. Psychosociale problematiek kwam op de voorgrond te staan. De psychologie ging een prominente rol spelen. Door toedoen van de psychoanalyse en met name door het werk van Anna Freud, die de psychoanalyse toepaste op kinderen, kwam er meer aandacht voor psychotherapie, speltherapie en het belang van de leefgroep. Bovendien verschoof het accent naar de impact van het huiselijk milieu op het kind. Dat kreeg in de anamnese bij opname een prominente

plaats. Het was zaak zoveel mogelijk informatie over het gezin van herkomst te vergaren en in de typering van kinderen ook het ouderlijk milieu te betrekken. Psychologen legden daarom huisbezoeken af om hun beeld van het kind te kunnen relateren aan het gezin van herkomst.

Speltherapie door een psycholoog werd ingezet voor het verhelderen van de diagnose en in de behandeling. Het eerste attribuut dat de
92 speelkamer binnenkwam was het poppenhuis. Spoedig kwam er een bak met water waarin bootjes en andere attributen dreven. Autootjes, schoolbord, puzzels, knuffelbeesten, zandbak en attributen uit de dagelijkse leefwereld deden er hun intrede. Aan de hand van dit speelmateriaal probeerde de psycholoog helder te krijgen hoe het kind het gezin van herkomst beleefde en welke innerlijke remmingen het had. De speelkamer diende niet alleen de diagnostiek, maar vormde ook een middel voor kinderen om hun frustraties af te reageren. Dat was duidelijk een uitwerking van de psychoanalyse: vroege trauma's in de jeugd konden later voor problemen zorgen. Herbeleving van die trauma's in een veilige omgeving kon een genezende werking hebben. De speelkamer vormde ook een middel om het kind uit te lokken om over zichzelf te praten, anderen zijn vertrouwen te geven of om het kind inzicht te geven in zijn eigen situatie. Dat werkte bij de hierboven genoemde Kees goed: 'Tenslotte werd er in speltherapeutisch verband contact gelegd tussen Kees en de psycholoog. Hoewel Kees nogal afwerend was ingesteld, ontstond er toch vrij spoedig een zekere verstandhouding over de schoolzaken via een gesprek over zijn schoolmoeilijkheden, waarbij de therapeute vertelde dat bij het test-onderzoek was komen vast te staan dat hij beslist niet dom of lui was (hier kreeg hij tranen in de ogen), maar dat hij bij wijze van spreken een klein defectje had, waardoor hij moeite had met het leren van taal en lezen. Ze richtte zich erop hem te doen zien dat meerdere kinderen een dergelijke of ook wel andersoortige "storing" hebben (bv. kleurenblindheid, een mank been). Voorts [probeerde zij] hem duidelijk te maken dat er wel middelen zijn om hem over het ergste heen te helpen, al zou hij moeten accepteren dat het niet een gemakkelijke weg voor hem zou worden (...). Als vanzelf kwamen nu naast schoolmoeilijkheden ook andere problemen naar voren. Kees vertelde spontaan, dat hij eigenlijk niet alleen om de school naar Amsterdam was gestuurd, maar ook omdat hij zo druk was en zijn moeder zo zenuw-

Het poppenhuis in de speelkamer.

Dorpentest om te analyseren hoe het kind het eigen milieu beleefde.

achtig maakte. Bij latere contacten bleek wel dat de jongen enorme schuldgevoelens had, dat hij o.a. meende dat hij de oorzaak was geweest van zijn moeders ziekte. Doordat de therapeute een volkomen begrip toonde voor zijn "vergissing", maar er tevens alle nadruk op legde dat hij zich vergiste, begon hij verder over de zaak door te denken.'[14] In het geval van Kees had de psychologe ook tot taak de terugplaatsing van Kees in zijn gezin te bevorderen door contact te onderhouden met zijn ouders. Tien jaar later zou men dit een onmogelijke dubbelrol van de speltherapeut vinden: de therapeut die enerzijds de vertrouweling van een kind wordt en anderzijds contact met de ouders heeft.[15] In het geval van Kees pakte dat goed uit: 'Na twee jaar was Kees zover, dat hij weer naar huis kon. In de jaren, die hij in het instituut doorbracht, werd vanzelfsprekend een geregeld contact met zijn ouders onderhouden, waardoor zij zich anders en met meer begrip tegenover de jongen leerden instellen. Voor bijzondere moeilijkheden behoefde bij Kees' terugkomst niet te worden gevreesd.'[16]

Niet alle kinderen kwamen onder intensieve behandeling van de psycholoog. De hierboven vermelde Freddy kwam vooral bij de logopediste over de vloer. Zij leerde hem de uitspraak van klanken en woorden. Ongetwijfeld zal zij overleg hebben gehaald met de psycholoog over Freddy's angsten als gevolg van zijn autisme. Zij had aanvankelijk veel weerstanden te overwinnen. Freddy was de eerste tijd veel ziek en toonde een behoorlijke aversie tegen de logopediste: 'Het leek wel of hij zich dan op alle mogelijke manieren schrap zette tegen elke poging tot contact. Getracht werd toen, hem samen te nemen met een ander jongetje, teneinde zo – als het ware minder "direct" – te komen tot contact en verdere verbetering van de aanpassing. Deze poging lukte. Samen met dit jongetje begon hij langzamerhand allerlei opdrachtjes uit te voeren en articulatie-oefeningen te doen voor de spiegel. Na verloop van vier maanden was de weerstand nagenoeg verdwenen; Freddy fleurde ook lichamelijk zienderogen op, at beter, werd dikker, steviger, vrolijker en levenslustiger, [en] begon te groeien. Freddy voerde met veel animo opdrachtjes uit en benoemde platen en voorwerpen.'[17] Na een verblijf van een jaar op het instituut kon hij naar huis. Een van de kinderpsychologen begeleidde dat proces. Freddy ging naar de kleuterschool in zijn woonplaats en kwam tweemaal per week voor spraakbehandeling op het instituut. De psycholoog stelde zich ook in verbinding met het hoofd van de kleuterschool om met

haar de werkwijze en het materiaal ten aanzien van Freddy's verdere taalontwikkeling te bespreken. De ouders bleven nog jaren contact onderhouden met het instituut en in samenwerking met de logopediste besloten zij Freddy naar een gewone lagere school te sturen.

Het gezin van herkomst werd in vele gevallen beschouwd als een ziekmakende factor. Dat was het geval bij Hanneke: 'zij is de oudste uit een eenvoudig gezin en door milieu-omstandigheden heeft ze haar

eerste levensjaren moeten doorbrengen in een kindertehuis. Als ze weer thuiskomt toont ze zich jaloers op het zusje dat kort daarop geboren wordt, ze zou nu eindelijk haar vader en moeder wel eens voor zich alleen willen hebben. Ze gaat zich weer als een baby gedragen, weigert als het ware om "groot" te zijn. Als Hanneke, ongeveer 5 jaar oud, in ons instituut opgenomen wordt, is ze een meisje dat in haar ontwikkeling ver bij haar leeftijdsniveau is achter gebleven. Er wordt ernstig getwijfeld aan haar verstandelijke capaciteiten. De plaatsende instantie heeft de indruk, dat ten einde over het een en ander een meer gefundeerd oordeel te krijgen, een interne observatie aangewezen is. Hanneke blijft na observatie een paar jaar bij ons voor behandeling. Het lukt om via deze therapeutische behandeling haar een groot deel van de achterstand te doen inhalen. Het lukt ook gedeeltelijk haar haar plaats als oudste in het gezin (waar inmiddels drie jongere kinderen zijn) te doen aanvaarden. De ouders die zich aanvankelijk geen raad wisten met de jaloerse, nooit te bevredigen en vaak "lelijk" reagerende Hanneke, ervaren gedurende weekends dat de moeilijkheden wel niet verdwenen waren, maar toch sterk verminderd zijn. Ze zouden Hanneke graag weer thuis hebben.'[18] In toenemende mate deed men voor nazorg een beroep op plaatselijke hulpverlenende instanties. In het geval van Hanneke werd contact opgenomen met een instantie voor kerkelijk maatschappelijk werk.

Psychologen kregen een prominente plaats, niet alleen in de behandeling en diagnostiek van kinderen, maar ook in de benadering van ouders. De vier tot vijf psychologen konden het werk nauwelijks aan. Daarnaast waren zij ook verantwoordelijk voor de begeleiding van groepsleiders en van studenten die op het PI stage liepen. Men was tot het inzicht gekomen, dat een belangrijk deel van de behandeling in de leefgroepen diende plaats te vinden. De leidsters kregen advies over specifieke aanpak van kinderen en richtlijnen voor de aanpak van een groep. Hetzelfde gold voor onderwijzers op school. Het was een

Spraakles van Marianne Colijn.

aanzienlijke taakverlichting voor psychologen toen in de tweede helft van de jaren vijftig de maatschappelijk werkster haar intrede deed in de persoon van de voormalige hoofdleidster mej. H. J. Kool die in 1959 werd opgevolgd door de dames B. J. Bouwman en A. C. de Geus. Zij hadden vooral tot taak het contact met het gezin te onderhouden. Bij nieuwe kinderen stelden zij een rapport op van het gezin en ook in de voorbereiding op het ontslag waren zij betrokken. Zij waren goedkoper dan een psycholoog, maar hadden wel het nadeel dat zij niet terzake kundig waren op het gebied van de psychologie. Vaak hadden gezinnen zowel contact met de behandelend psycholoog als met een maatschappelijk werkster. De laatste kon het advies van de psycholoog met de ouders nabespreken. Ze had soms zelfs een voordeel boven psychologen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Bram: 'Bram komt uit een gezin waar de onderlinge verhoudingen bepaald niet goed genoemd kunnen worden. De ouders leven ook allerminst in harmonie met de maatschappij. De psycholoog die hen uitnodigt voor een gesprek op het instituut vertegenwoordigt voor hen veel meer de maatschappij dan de maatschappelijk werkster die hen thuis komt bezoeken. Haar lukt het om als min of meer neutrale tussenpersoon contact te krijgen met de ouders en om in hun afwijzende houding ten opzichte van het instituut (de plaatsing van Bram was niet vrijwillig) langzaam aan iets te veranderen.'[19]

Kinderen waren op grond van hun leeftijd, sekse en problematiek ingedeeld in leefgroepen van zo'n acht kinderen. De leiding daarvan was grotendeels in handen van vrouwen. Zij stonden onder supervisie van een hoofdleidster en twee assistent-hoofdleidsters. Lange tijd vormde de verzorging een verwaarloosd gegeven in de behandeling. In 1958 ging men dit werk echter gestructureerd aanpakken vanuit de overtuiging dat leidsters een belangrijk bijdrage konden leveren aan de behandeling van kinderen en het helder krijgen van de diagnose. De leefgroepen kregen meerdere vaste leidsters en er kwam wekelijks overleg van de hoofdleidsters, psychologen, leerkracht en andere betrokkenen. Men ging nu spreken over behandelingsplannen, al blijft onduidelijk in hoeverre zulke plannen niet meer in de hoofden van psychologen zaten dan op papier werden uitgewerkt.

Uit de hierboven vermelde voorbeelden blijkt dat het werken met een kind niet stopte na het verlaten van het instituut. In het begin van de vijftiger jaren promootte Waterink het belang van de nazorg. Deze

moest de herintrede van het kind in het gezin helpen bevorderen. Bovendien wilde men zo kunnen beoordelen of de behandeling het beoogde resultaat had opgeleverd.[20] Na tien jaar zette men toch vraagtekens bij dit vrij intensieve werk. Bovendien kwamen de meeste kinderen via een instantie binnen. Men ging zich dan ook afvragen of nazorg niet primair de zaak was van de verwijzende instantie die bovendien vaak dichter in de buurt van het gezin gevestigd was.

WATERINK ALS DIRECTEUR

Over Waterink deden de nodige anekdoten de ronde. Hij stond bekend als een persoon die kon imponeren, vaak onderhands zaken kon regelen en vele mensen persoonlijk aansprak, zo stelde Breimer. Hij was bovendien ijdel en gesteld op waardering. Sollicitanten hadden bij hem een streepje voor als ze zoon of dochter waren een bekende Nederlander. Opgenomen kinderen van bekende Nederlanders hielp hij graag persoonlijk, zo wist Mulder, waarnemend directeur van 1952 tot 1957, zich te herinneren. Hij vertelde de volgende anekdote over Waterink, die op zijn colleges ook kinderen ten tonele voerde om een bepaald ziektebeeld te verduidelijken: 'De hoofdpersoon is Wim, debiele jongen en zoon van een publieke vrouw. Nadat Mulder hem gevraagd had of hij bezwaar had tegen zo'n optreden en deze vraag ontkennend had beantwoord, bracht Mulder hem de collegezaal binnen en zette hem op een stoel naast Waterink. Nadat Waterink gevraagd had hoe het met het knulletje ging, vroeg hij hem wat hij later zou willen worden. "Nou", zei hij, "draaiorgelman dat lijkt me wel wat." "Maar Wim", zei Waterink toen, "dat kan toch helemaal niet. Daar gaan van die moeilijke boeken in en dan moet je verstand hebben van muziek. Je weet best dat je niet goed kan leren, dus dat gaat niet". "Dan wil ik stuurman worden", zei Wim toen. En weer legde Waterink, ditmaal wat omstandiger, uit dat dit niet mogelijk was. Wim, ondertussen zo giftig geworden, riep toen ineens: "Nou, als ik dan helemaal niets kan, dan word ik maar professor!" De studenten in de zaal lagen dubbel van het lachen en Wim was vanzelfsprekend de held van de dag.'[21]

Door differentiatie in de hulpverlening van het Paedologisch Instituut en de aanstelling van andere professionals raakte de rol van Waterink in de dagelijkse hulpverleningspraktijk langzamerhand uitge-